RYS STATYSTYKI PORÓWNAWCZÉJ
MIASTA WARSZAWY.

(Dokończenie,—p. Ekon. zesz. III, str. 193, z r. 1873).

STATYSTYKA PRZEMYSŁU FABRYCZNEGO.

Statystyka przemysłu fabrycznego przedstawia te same jeżeli nie większe trudności co i statystyka rzemiosł.

Pierwszą trudnością jest dokładne rozgraniczenie przemysłu fabrycznego od rzemiosł, albowiem przez użycie machin do szycia, ich zastosowanie do czynności produkcyjnéj i przez robienie na skład nie na obstalunek przekształca się rzemiosło na fabrykę; takim np. sposobem powstały fabryki wyrobów stolarskich z poprzedniego rzemiosła stolarskiego. Drugą trudnością jest niedokładność podawanych wiadomości. Przekonano się ogólnie, że właściciele zakładów przemysłowych nie podają nigdy dokładnie wysokości swego obrotu fabrycznego. Obawiają się naprzód zachwiania kredytu, przez sumienne wykazanie stanu majątkowego, a następnie lękają się, żeby podane przez nich wiadomości, nie posłużyły późniéj do jakich celów fiskalnych i podatkowych.

Co rok każdy zakład fabryczny, położony w obrębie miasta, na drukach przysłanych przez Magistrat, podaje żądane przez ostatni wiadomości statystyczne i na tych najdokładniejszych stosunkowo i oficjalnych wiadomościach, oparliśmy nasze obliczenia.

Wiadomości zebrane od zakładów pojedyńczych, grupują się w Magistracie, w kategorje następujące: a) fabryki wyrobów wełnianych; b) fab. wyrobów bawełnianych; c) fab. wyrobów jedwabnych i półjedwabnych; d) fab. wyrobów lnianych i konopnych; e) fab. przerabiające

płody roślinne; f) fab. przerabiające płody zwierzęce i nakoniec g) fab. przerabiające płody kruszcowe ziemi.

Dla skrócenia tego podziału, połączyliśmy cztery pierwsze kategorje do jednéj „fabryk wyrobów tkackich," albowiem i tak kategorja czwarta: fabryk wyrobów lnianych i konopnych nie ma w Warszawie reprezentanta, nie ma bowiem fabryki kwalifikującéj się do tego działu. Pozostały zatém tylko cztery kategorje: fabryki wyrobów tkackich, oraz przerabiające płody roślinne, zwierzęce i kruszcowe ziemi.

Ten podział pomimo swojéj jasności, przedstawia jednakże pewne trudności, tak np. niektóre fabryki mogą być jednocześnie zaliczone do dwóch kategorij; to ma miejsce z fabrykami perfum i mydła pachnącego, bo mogą one tak dobrze być zaliczone do fabryk przerabiających płody roślinne, jak i do fabryk przerabiających płody zwierzęce. Z podawanych wiadomości, najważniejsze odnoszą się do ilości zakładów przemysłowych, ilości zajętych robotników i wartości produkcji rocznéj. Wiadomości dotyczące ostatniéj kategorji, może są najniedokładniejszemi, jednak wartość stosunkowa wiadomości z każdego roku, jest ta sama, przeto dają dobry materjał do uwag porównawczych.

Każdéj z czterech kategorij fabryk, przypatrzmy się pod temi trzema ważnemi względami: ilości zakładów, ilości zajętych robotników i wartości produkcji rocznéj.

I. Fabryki wyrobów tkackich.

Do fabryk wyrobów tkackich zaliczono: fabryki wyrobów wełnianych, bawełnianych, jedwabnych i półjedwabnych, lnianych i konopnych (patrz **tablicę 6-stą**). Widzimy naprzód, że fabryk *wyrobów lnianych i konopnych* nie było w Warszawie, fabryki zaś *jedwabne i półjedwabne* w 1871 r. ustały; wyrabiały bowiem trochę taśm jedwabnych i innych wyrobów, ale ilość tak małą, że to zajęcie zaliczono do rzemiosł. Pomiędzy zakładami fabrycznemi, przeważają liczbą *fabryki wyrobów bawełnianych* i chociaż ich w ostatnim 1871 r. było mniéj niż w 1866 r., jednak znaczenie ich stosunkowo powiększyło się z 65% do 83%; pochodzi to stąd, że liczba ogólna fabryk wyrobów tkackich w tym roku, zmniejszyła się o 33%; w roku przedostatnim 1870 r. liczba fabryk wynosiła zaledwie 53%, t. j. prawie połowę liczby 1866 r.

Przypatrując się **ilości zajętych robotników**, znajdujemy w pierwszych pięciu latach przewagę po stronie fabryk *wyrobów bawełnianych*, tak, że znaczenie ich stosunkowe dochodziło 78% liczby ogólnéj

w r. 1868. W ostatnim 1871 r. nagle zmienia się stosunek dotychczasowy i przewaga od fabryk *wyrobów bawełnianych* przechodzi do fabryk *wyrobów wełnianych*, których to ostatnich znaczenie stosunkowe dochodzi 67% przy tylko 33% liczby ogólnéj dla fabryk pierwszego rodzaju. Najmniejszą była liczba zajętych robotników w fabrykach wyrobów wełnianych w 1868 r., 10%, kiedy przeciwnie najwięcéj liczyły ich fabryki wyrobów bawełnianych: 78% liczby ogólnéj.

Fabryki *wyrobów jedwabnych i półjedwabnych*, które w 1871 r. przestały istniéć, liczyły w 1868 r. 12% liczby ogólnéj robotników.

Liczba ogólna robotników zajętych w fabrykach całéj téj kategorji ciągle się zmniejszała aż do 1870 r., w którym zeszła na 39% liczby z 1866 r., w ostatnim 1871 r. stosunek trochę się poprawił, jednak zawsze był o 33% niższy niż w 1866 r. podobnie jak to znaleźliśmy przy liczbie ogólnéj fabryk.

Największą stosunkowo **wartość roczną produkcji**, miały fabryki *wyrobów bawełnianych* w 1866, 1868 i 1869 latach, w pozostałych trzech latach przewaga była po stronie fabryk *wyrobów wełnianych*. Dla tych ostatnich największą wartość stosunkową miała produkcja 1871 r. wynosząca 73% liczby ogólnéj; najmniejszą była w 1868 r. bo wynosiła tylko 13%. Dla wyrobów bawełnianych najlepszą była produkcja 1866 r. wynosząca 65%, najmniejszą z 1871 r., bo tylko 27% wartości ogólnéj. *Wyroby jedwabne i półjedwabne* dosięgały swoją produkcją 22% produkcji ogólnéj w latach 1866 i 1868.

Wartość produkcji rocznéj dla całéj kategorji fabryk ciągle się zmniejszała aż do 1869 r. i to zmniejszenie wynosi 63% wartości z roku pierwszego. W ostatnich dwóch latach, stosunek trochę się poprawił, jednak o 22% nie dosięgnął wysokości z 1866 r.

Widzimy zatém, że przemysł tkacki nie bardzo się rozwinął w Warszawie, a niewiele można liczyć na jego przyszły wzrost w tém mieście.

II. Fabryki przerabiające płody roślinne.

Zestawiliśmy naprzód **ilość zakładów fabrycznych**, należących do téj kategorji i podzielonych na 36 rodzai. (**Tablica 7-ma**). Widzimy, że nie wszystkie rodzaje mają swych przedstawicieli w każdym roku, a to z powodu trudności rozklasyfikowania pojedyńczych fabryk i różnorodności téj klasyfikacji w każdym roku pojedyńczym. Ułożyliśmy tablicę podług stosunkowego znaczenia rodzai fabryk w 1871 r.

T A B L I

Fabryki wyrobów tkackich	1866 r. Liczby ogólne	1866 r. Liczby stosunkowe	1867 r. Liczby ogólne	1867 r. Liczby stosunkowe
Ilość zakładów fabrycznych				
1. Fabr. wyr. wełnianych	2	4,65	2	5,—
2. „ bawełnian.	28	65,12	27	67,50
3. „ jedwabnych i półjedwab.	13	30,23	11	27,50
4. „ lnianych i konopnych .	—	—	—	—
Razem . .	43	100	40	100
	100		93,02	
Ilość robotników.				
1. Fabr. wyr. wełnianych	34	26,56	39	34,51
2. „ bawełnian.	81	63,28	63	55,75
3. „ jedwabnych i półjedwab.	13	10,16	11	9,73
4. „ lnianych i konopnych .	—	—	—	—
Razem . .	128	100	113	100
	100		88,28	
Wartość produkcji rocznéj w rublach				
1. Fabr. wyr. wełnianych	10.250	12,67	53.520	50,52
2. „ bawełnian.	52.441	64,84	36.569	34,52
3. „ jedwabnych i półjedwab.	18.185	22,49	15.852	14,96
4. „ lnianych i konopnych .	—	—	—	—
Razem . .	80.876	100	105.941	100
	1000		1.309,92	

C A 6.

1868 r. Liczby		1869 r. Liczby		1870 r. Liczby		1871 r. Liczby	
ogólne	sto-sunk.	ogólne	sto-sunk.	ogólne	sto-sunk.	ogólne	sto-sunk.
3	9,38	2	7,41	3	13,04	5	17,24
22	68,75	20	74,07	15	65,22	24	82,76
7	21,87	5	18,52	5	21,74		—
—	—	—	—	—		—	—
32	100	27	100	23	100	29	100
74,42		62,79		53,49		67,44	
6	10,34	12	22,22	19	38,—	58	67,44
45	77,59	37	68,52	26	52,—	28	32,56
7	12,07	5	9,26	5	10,—	—	—
—	—	—	—	—	—	—	—
58	100	54	100	50	100	86	100
45,31		42,19		39,06		67,19	
4.546	13,46	8.798	29,06	19.400	48,56	46.030	72,59
21.667	64,17	16.373	54,09	15.550	38,92	17.380	27,41
7.550	22,36	5.100	16,85	5.000	12,52	—	—
—	—	—	—	—	—	—	—
33.763	100	30.271	100	39.950	100	63.410	100
417,47		374,29		493,97		784,04	

T A B L I

Fabryki przerabiające płody roślinne	1866 r. Liczby ogólne	1866 r. Liczby stosunkowe	1867 r. Liczby ogólne	1867 r. Liczby stosunkowe
Ilość zakładów fabrycznych.				
1. Wiatraki	56	31,11	57	32,39
2. Browary	19	10,56	18	10,23
3. Dystylarnie . . .	13	7,22	13	7,39
4. Fabryk powozów .	22	12,22	22	12,50
5. F. wyr. tabacznych .	10	5,56	14	7,95
6. F. fortepianów . .	8	4,44	5	2,84
7. F. krochmalu . .	9	5,—	8	4,55
8. F. kwiatów . . .	6	3,33	8	4,55
9. F. wyr. stolarskich .	—	—	1	0,57
10. Młynów konnych .	—	—	—	—
11. „ parowych .	2	1,11	3	1,70
12. F. cykorji	2	1,11	2	1,14
13. F. octu	4	2,22	5	2,84
14. F. czekolady . . .	—	—	—	—
15. F. farbki do bielizny	—	—	—	—
16. F. karmelków angiel.	—	—	—	—
17. Piekarń parowych .	—	—	—	—
18. Olejarni	—	—	—	—
19. F. musztardy . . .	—	—	—	—
20. F. obić papierowych	4	2,22	2	1,14
21. F. laku	1	0,56	1	0,57
22. F. tektury	2	1,11	2	1,14
23. Warzelni miodu . .	1	0,56	1	0,57
24. F. korków	1	0,56	1	0,57
25. F. papieru kolorow.	1	0,56	1	0,57
26. F. rznięcia fornierów	—	—	—	—
27. F. bilardów . . .	—	—	—	—
28. F. szuwaksu . . .	1	0,56	1	0,57
29. F. guzików patentow.	1	0,56	1	0,57
30. F. perfum	1	0,56	1	0,57
31. F. ram złoconych .	11	6,11	4	2,27
32. F. zapałek chemicz.	2	1,11	1	0,57
33. F. gwoź. dr. do butów	—	—	—	—
34. F. ceraty	1	0,56	1	0,57
35. F. posadzek . . .	2	1,11	3	1,70
36. F. Kapeluszy słom. .	—	—	—	—
Razem	180	100	176	100
	100		97,78	

C A 7.

1868 r. Liczby		1869 r. Liczby		1870 r. Liczby		1871 r. Liczby	
ogólne	sto-sunk.	ogólne	sto-sunk.	ogólne	sto-sunk.	ogólne	sto-sunk.
57	33,33	44	26,51	40	31,25	42	25,30
14	8,19	17	10,24	12	9,38	16	9,64
15	8,77	14	8,43	15	11,72	13	7,83
19	11,11	16	9,64	13	10,16	13	7,83
14	8,19	12	7,23	13	10,16	12	7,23
6	3,51	5	3,01	3	2,34	11	6,63
8	4,68	6	3,61	3	2,34	7	4,22
7	4,09	6	3,61	—	—	6	3,61
1	0,58	2	1,21	3	2,34	5	3,01
—	—	9	5,42	4	3,13	5	3,01
3	1,75	3	1,81	3	2,34	3	1,81
2	1,17	2	1,21	3	2,34	3	1,81
3	1,75	7	4,22	2	1,56	3	1,81
—	—	—	—	—	—	3	1,81
—	—	2	1,21	—	—	3	1,81
—	—	—	—	—	—	3	1,81
1	0,58	—	—	1	0,78	2	1,21
1	0,58	1	0,60	2	1,56	2	1,21
1	0,58	—	—	1	0,78	2	1,21
2	1,17	2	1,21	2	1,56	2	1,21
1	0,58	1	0,60	—	—	2	1,21
2	1,17	2	1,21	—	—	2	1,21
1	0,58	1	0,60	1	0,78	1	0,60
1	0,58	1	0,60	1	0,78	1	0,60
1	0,58	1	0,60	1	0,78	1	0,60
—	—	—	—	—	—	1	0,60
—	—	—	—	—	—	1	0,60
1	0,58	1	0,60	—	—	1	0,60
1	0,58	1	0,60	1	0,78	—	—
1	0,58	1	0,60	—	—	—	—
3	1,75	4	2,41	3	2,34	—	—
1	0,58	—	—	—	—	—	—
—	—	—	—	1	0,78	—	—
1	0,58	1	0,60	—	—	—	—
3	1,75	2	1,21	—	—	—	—
—	—	2	1,21	—	—	—	—
171	100	166	100	128	100	166	100
95		92,22		71,11		92,22	

T A B L I

Fabryki przerabiające płody roślinne	1866 r. Liczby ogólne	1866 r. Liczby stosunk.	1867 r. Liczby ogólne	1867 r. Liczby stosunk.
Ilość robotników.				
1. F. wyrobów tabacznych . .	1.460	52,14	1.561	55,53
2. F. powozów	223	7,96	163	5,80
3. Młyny parowe	244	8,71	199	7,08
4. Browary	215	7,68	244	8,68
5. Dystylarnie	84	3,—	82	2,92
6. F. wyrobów stolarskich . .	—	—	(²)	—
7. F. fortepianów	69	2,46	66	2,35
8. F. papieru kolorowego . .	(¹)	—	(²)	—
9. Wiatraki	83	2,96	92	3,27
10. F. cykorji	63	2,25	26	0,92
11. F. obić papierowych . . .	84	3,—	59	2,10
12. Piekarnie parowe	—	—	—	—
13. Olejarnie	—	—	—	—
14. F. krochmalu	26	0,93	23	0,82
15. Młyny konne	—	—	—	—
16. F. czekolady	—	—	—	—
17. F. korków	(¹)	—	(²)	—
18. F. tektury	(¹)	—	5	0,18
19. F. kwiatów	23	0,82	68	2,42
20. Warzelnie miodu.	(¹)	—	(²)	—
21. F. octu	9	0,32	12	0,43
22. F. laku	(¹)	—	(²)	—
23. F. farbki do bielizny . . .	—	—	—	—
24. F. rznięcia fornierów . .	—	—	—	—
25. F. karmelków angielskich .	—	—	—	—
26. F. musztardy	—	—	—	—
27. F. bilardów	—	—	—	—
28. F. szuwaksu	(¹)	—	(²)	—
29. F. gwoździ drewn. do butów	—	—	—	—
30. F. guzików patentowanych .	94	3,36	(²)	—
31. F. ram złoconych	(¹)	—	9	0,32
32. F. posadzek	29	1,04	38	1,35
33. F. kapeluszy słomkowych .	—	—	—	—
34. F. ceraty	(¹)	—	(²)	—
35. F. perfum	6	0,21	(²)	—
36. F. zapałek chemicznych . .	22	0,79	(²)	—
(¹) Dla 8 kategorij 1866 r. ozn. (¹)	66	2,36	—	—
(²) „ 10 „ 1867 r. „ (²)	—	—	164	5,83
(³) „ 13 „ 1868 r. „ (³)	—	—	—	—
Razem . . .	2.800	100	2.811	100
	1.000		1.003,93	

C A 8.

1868 r.		1869 r.		1870 r.		1871 r.	
Liczby		Liczby		Liczby		Liczby	
ogólne	stosunk.	ogólne	stosunk.	ogólne	stosunk.	ogólne	stosunk.
1.644	58,42	1.332	56,58	1.418	59,36	1.436	57,37
195	6,93	188	7,99	225	9,42	236	9,43
246	8,74	139	5,90	207	8,66	190	7,59
155	5,51	171	7,26	155	6,49	184	7,35
85	3,02	78	3,31	67	2,80	70	2,80
(3)	—	23	0,98	39	1,63	58	2,32
44	1,56	40	1,70	48	2,01	55	2,20
(3)	—	17	0,72	28	1,17	43	1,72
74	2,63	44	1,87	40	1,67	42	1,68
21	0,75	28	1,19	30	1,26	33	1,32
26	0,92	23	0,98	23	0,96	30	1,19
(3)	—	—	—	4	0,17	25	1,—
(3)	—	3	0,13	7	0,29	24	0,96
22	0,78	16	0,68	10	0,42	17	0,68
—	—	21	0,89	4	0,17	8	0,32
—	—	—	—	—	—	6	0,24
(3)	—	7	0,30	3	0,13	6	0,24
6	0,21	6	0,26	—	—	6	0,24
52	1,85	25	1,06	—	—	6	0,24
(3)	—	2	0,09	3	0,13	5	0,20
5	0,18	17	0,72	3	0,13	4	0,16
(3)	—	2	0,09	—	—	4	0,16
—	—	5	0,21	—	—	3	0,12
—	—	—	—	—	—	3	0,12
—	—	—	—	—	—	3	0,12
(3)	—	—	—	2	0,08	2	0,08
—	—	—	—	—	—	2	0,08
(3)	—	3	0,13	—	—	2	0,08
—	—	—	—	17	0,71	—	—
(3)	—	94	3,99	44	1,84	—	—
15	0,53	13	0,55	12	0,50	—	—
34	1,21	25	1,06	—	—	—	—
—	—	12	0,51	—	—	—	—
(3)	—	5	0,21	—	—	—	—
(3)	—	15	0,64	—	—	—	—
(3)	—	—	—	—	—	—	—
—	—	—	—	—	—	—	—
—	—	—	—	—	—	—	—
190	6,75	—	—	—	—	—	—
2.814	100	2.354	100	2.389	100	2.503	100
1.005		840,71		853,21		893,93	

lecz ośmiu rodzai fabryk nie podały wykazy w tym roku; pochodzi to stąd, że np. fabryki guzików patentowanych zaliczono do fabryk guzików metalowych, należących do IV-éj kategorji fabryk, fabryki perfum zwykle są połączone z wyrobem mydła pachnącego i dla tego zaliczono je do III-éj kategorji fabryk (przerabiających płody zwierzęce), fabryki ram złoconych, zaliczono do rzemiosła pozłotników, zapałek chemicznych do wyrobów chemicznych (IV), fabryki posadzek zaliczono następnie do fabryk wyrobów stolarskich, fabryki kapeluszy słomkowych połączono z fabrykami sztucznych kwiatów i t. p. Ale pomimo to, znaleść można niektóre opuszczenia w latach pojedyńczych, tak np. kiedy w 1869 r. podane są osobno fabryki kwiatów i kapeluszy słomkowych, nie ma ani jednych, ani drugich w następnym 1870 r., piekarnia parowa opuszczona w 1869 r., fabryki laku, tektury i szuwaksu w 1870 r., fabryka musztardy w 1869 roku, w 1870 r. pojawia się wyjątkowo fabryka gwoździ drewnianych do butów i t. p.

Największą jest liczba *wiatraków*, która jednak od 1869 r. się zmniejszyła, może w skutek oddzielenia od wiatraków *młynów konnych*, w ostatnich trzech latach. Po wiatrakach idą *browary*, było ich najwięcéj bo w 1866 r. 11% liczby ogólnéj, najmniéj w 1868 r. bo 8%. Trzecie miejsce zajmują *dystylarnie*, było ich 12% liczby ogólnéj 1870 r. Na czwartém miejscu znajdują się *fabryki powozów*, było ich stosunkowo najwięcéj w 1867 r., prawie 13% liczby ogólnéj fabryk; od tego czasu liczba ich ciągle się zmniejszała. Następują *fabryki wyrobów tabacznych*, których liczba ciągle wzrastała do 1868 r., wynosiła w tym roku 8% liczby ogólnéj fabryk, od tego czasu liczba tych fabryk trochę się zmniejszyła. *Fabryki fortepianów* ciągle liczebnie się zmniejszały aż do 1870 r., w tym roku wynosiły 2% liczby ogólnéj, w ostatnim 1871 r. liczba ich nagle podskoczyła aż do 7% wartości stosunkowéj. Ten sam los w mniejszych trochę rozmiarach spotkał *fabryki krochmalu*, z 5% w 1866 r. zeszły do 2% w 1870 r., by znowu powiększyć się liczebnie w 1871 r. do 4%. *Fabryki kwiatów* wynosiły liczebnie w latach: 1868, 1869 i 1871, 4% liczby ogólnéj fabryk, przy 5% w 1867 r. Zwiększyła się liczba *fabryk wyrobów stolarskich*, może być w skutek zaliczenia do nich fabryk posadzek w dwóch latach ostatnich; wynosiły te fabryki początkowo niespełna 1%, w ostatnim zaś roku 3% liczby ogólnéj fabryk. *Młynów parowych* znaczenie było około 2% liczby ogólnéj. *Fabryki cykorji* nabrały w dwóch latach ostatnich większego znaczenia, z 1% doszły 2%. *Fabryk octu* najwięcéj było w 1869 r. wynosiły natenczas 4% liczby ogólnéj, przed tym rokiem i po nim, znaczenie to było mniejsze. W ostatnim 1871 r. pojawiły

się *nowe fabryki*: czekolady, karmelków angielskich, rznięcia fornierów i bilardów. Zmniejszyła się liczba fabryk *obić papierowych* o połowę z 2% zeszły na 1%. *Fabryk ram złoconych* było w 1866 r. 6% liczby ogólnéj, następnie ciągle było ich mniéj, tak, że wynosiły w 1870 r. 2% liczby ogólnéj.

W ogólności liczba fabryk przerabiających płody roślinne, ciągle się zmniejszała, aż do 1870 r. Zmniejszenie to wynosi 29% liczby z 1866 roku, w ostatnim 1871 r. polepszył się trochę stosunek, jednak o 8% nie dosięgnął liczby z 1866 r.

Na **tablicy 8-éj** uporządkowaliśmy fabryki przerabiające płody roślinne, podług zmniejszającéj się **liczby robotników** przy nich zajętych w ostatnim 1871 r. Więcéj niż połowę wszystkich robotników zajmują *fabryki wyrobów tabacznych*, które zatrudniąły w 1871 roku 57% liczby ogólnéj. Liczba pracujących co rok się powiększała i doszła w 1870 r. do 59% wartości stosunkowéj. Drugie miejsce zajmują *fabryki powozów*, które coraz większą liczbę robotników zatrudniały, od 6% w 1867 r. doszły w 1871 r. do 9% liczby ogólnéj. Na trzeciém miejscu znajdują się *młyny parowe*, zatrudniające 8% wszystkich robotników; ten stosunek dosięgał 9% w 1866, 1868 i 1870 latach, przy tylko 6% w 1869 r. Następują *browary*, które dają zajęcia 7% wszystkich robotników w 1869 i 1871 latach, najwięcéj zatrudniały w 1867 r., bo 9%, najmniéj w następnym 1868 i 1870 r. tylko 6%. *Dystylarnie* zajmowały ciągle 3% liczby ogólnéj robotników, podobnie *fabryki fortepianów* ciągle 2%. *Wiatraki* przez trzy pierwsze lata dawały zajęcia 3% ogólnéj liczby robotników, w trzech ostatnich tylko 2%. Działalność *fabryk cykorji* z 1866 na 1867 r. zmniejszyła się o połowę z 2% na 1% liczby ogólnéj robotników, i pozostała do końca przy 1%. Podobnie zmniejszyła się działalność *fabryk obić papierowych*, w 1866 r. zajmowały 3% robotników, w 1867 roku 2%, a w pozostałych po 1%. *Fabryki krochmalu* zajmowały prawie ciągle 1%, za wyjątkiem 1870 r., w którym zajętych było mniéj niż ½% liczby ogólnéj robotników. Zmianom rozmaitym ulegały szczególniéj *fabryki kwiatów*, tak np. było w nich pracujących robotników 2½% liczby ogólnéj w 1867 r., 2% w 1868 r., 1% w 1866 i 1869 r., a nakoniec ledwie ¼% w 1871 r. Podobnie *fabryki guzików patentowanych*, zajmowały 4% liczby ogólnéj robotników w 1869 roku, 3% w 1866 i 2% w 1870 r. *Fabryki posadzek* zajmowały przez cztery lata po 1% liczby ogólnéj robotników.

W wykazach Magistratu połączone zostały w trzech pierwszych latach mniejsze fabryki do jednéj sumy ogólnéj i takich 8 kategorij małych

fabryk z 1866 r. zajmowały 2% liczby ogólnéj robotników, 10 kategorij z 1867 r.—6% i nakoniec 13 kategorij z 1868 r.—7%.

W liczbie ogólnéj robotników, zajętych przy fabrykach przerabiających płody roślinne, widoczne małe powiększenie w dwóch pierwszych latach, po tém następuje największe zmniejszenie w 1869 r. wynoszące 16% wysokości z 1866 r., ostatnie dwa lata przedstawiają znowu stopniowe powiększenie, chociaż liczba ogólna z 1871 r. nie dosięga o 11% wysokości z 1866 r.

Wartość produkcji rocznéj fabryk przerabiających płody roślinne, zestawiliśmy na **tablicy 9-éj**. Największą liczebnie była produkcja *wyrobów tabacznych*, która co rok stosunkowo wzrastała aż do 1869 roku i była następującą: 1866 r. przedstawiał 33%, 1867 r. 35%, 1868 r. 40% i 1869 r. 41% produkcji ogólnéj; od 1869 r. zmniejsza się znaczenie stosunkowe fabryk wyrobów tabacznych i wynosiło 38% w 1870 r. i 35% w 1871 r. Drugą podług wielkości była produkcja *młynów parowych*, która jednakże ulegała dosyć wielkim zmianom; najznaczniejszą była stosunkowo w 1867 r., wynosiła bowiem 32% wartości ogólnéj, najmniejszą w 1869 r., bo tylko dosięgała 16% produkcji rocznéj, spadła zatém o połowę w swojém znaczeniu, następnie znowu się podniosła do 23% w 1871 r. Na trzeciém miejscu znajdują się *dystylarnie*, których znaczenie ciągle rosło, aż do 1870 r., z 11% doszło do 18%, w ostatnim 1871 r. wynosiło trochę mniéj, bo 17% produkcji ogólnéj. Następnie największe znaczenie miały *browary*, ich produkcja z 11% w 1866 r. zeszła na 8½% w 1868 r., następnie w 1869 r. wzniosła się do największego znaczenia stosunkowego, bo wynosiła 12½% produkcji ogólnéj, lecz nie utrzymała się na téj wysokości i zeszła na 9% w 1870 r. i 10½% w 1871 r. *Fabryk powozów* zmniejszyła się trochę produkcja roczna, wynosiła 3% w 1866 r., następnie po 2% w 1867 i 1868 r. i w trzech ostatnich latach po 2½%. *Olejarnie* nabrały trochę większego znaczenia z 1% w 1869 i 1870 r. doszły 2% w 1871 r. Produkcja *wiatraków* ciągle się stosunkowo zmniejszała, wynosiła po 5% w 1866 i 1867 r., 3% w 1868 r. i po 2% produkcji ogólnéj w trzech latach ostatnich. Produkcja *fabryk cykorji* wynosiła po ½% w 1867 i 1868 r. w pozostałych dosięgała 1% produkcji rocznéj ogolnéj. Fabryki *obić papierowych i fortepianów* wytwarzały rocznie prawie zawsze po 1% wartości ogólnéj. Produkcja fabryk *wyrobów stolarskich* doszła w ostatnim 1871 r. do prawie 1% wysokości produkcji rocznéj ogólnéj. Produkcja *fabryk octu* wynosiła najwięcéj w 1871 r., prawie ½%, najmniéj zaś w 1868 r. bo tylko 0,16%. Produkcja *fabryk krochmalu* przeciwnie ciągle się zmniejsza-

ła, wynosząc prawie 1% produkcji ogólnéj w 1866 r. doszła do ¼% w 1871 r. Produkcja *fabryk kwiatów* podobnie się zmniejszała z 0,34% w 1867 r. doszła do 0,03% w 1871 r. Produkcja *fabryk guzików patentowanych* wynosiła po 1% w 1866 i w 1869 r. Produkcja *fabryk posadzek* w trzech pierwszych latach ciągle się powiększała (0,23%—0,25%—0,37%) w 1869 r. znowu się zmniejszyła na 0,30%. Produkcja ośmiu kategorij małych fabryk w 1866 r. wynosiła 1% produkcji ogólnéj, 10 kategorij małych fabryk w 1867 r. 2% i nakoniec 13 kategorji z 1868 r.—3½%.

Przypatrując się liczbie ogólnéj produkcji rocznéj, znajdujemy w 1867 i 1868 r. powiększenie w stosunku do 1866 r., 1869 r. przedstawia jedynie zmniejszenie o 9%, dwa lata ostatnie znowu przenoszą liczbą ogólną produkcją z 1866 r.

III. Fabryki przerabiające płody zwierzęce.

Fabryki przerabiające płody zwierzęce, tworzą trzeci wielki dział zakładów fabrycznych. Na **tablicy 10-éj** zestawiliśmy te fabryki, rozróżniając liczbę zakładów, liczbę zajętych robotników i wartość produkcji rocznéj.

W **ilości zakładów przemysłowych** pierwsze miejsce zajmują *garbarnie*, chociaż ich liczba co rok się zmniejszała i znaczenie stosunkowo z 52% w 1866 r. zeszło na 45% w 1869 r., dwa lata ostatnie przedstawiają powiększenie tego znaczenia, wynosiło ono bowiem 54% w 1870 r. i 48% w 1871 r. Drugie miejsce zajmują *białoskórnie*. Wynosiły one 25% liczby ogólnéj 1869 r., po 23% w 1866 i 1868 r., 22% w 1867 r.; dwa lata ostatnie przedstawiają zmniejszenie tego znaczenia na 19% w 1870 r. i 17% w 1871 r. Na miejscu trzeciém znajdują się *fabryki świec i mydła*. Było ich najwięcéj w 1869 r., bo 16% liczby ogólnéj, następnie najwięcéj w 1870 r.—14%, w 1871 r. 12%, daleko mniéj w latach pierwszych, 6% w 1866 r. i po 7% w 1867 i 1868 r. *Fabryk kleju* było najwięcéj w ostatnim 1871 r., albowiem 12% liczby ogólnéj, po 9% było ich w latach: 1867, 1868 i 1869 i nakoniec po 8% w 1866 i 1870 r. Podobnie najwięcéj było *fabryk mydła pachnącego i perfum* w ostatnim 1871 r. bo 7% liczby ogólnéj, w poprzednim 1870 r. 5% i nakoniec w czterech latach 1866 do 1869 włącznie, po 2% liczby ogólnéj. Liczba ogólna fabryk téj grupy ciągle się zmniejszała aż do 1870 r., w którym była najniższą,

T A B L I

Fabryki przerabiające płody roślinne	1866 r. Liczby		1867 r. Liczby	
	ogólne	sto-sunk.	ogólne	sto-sunk.
Wartość produkcji rocznéj w rublach				
1. F. wyrobów tabacznych . .	1.776.256	32,76	2.041.581	34,53
2. Młyny parowe	1.639.408	30,24	1.870.870	31,65
3. Dystylarnie	602.191	11,11	633.585	10,72
4. Browary	597.707	11,02	606.552	10,26
5. F. powozów	150.810	2,78	104.600	1,77
6. Piekarnie parowe	—	—	—	—
7. Olejarnie	—	—	—	—
8. Wiatraki	269.140	4,96	311.991	5,28
9. F. cykorji	49.500	0,91	26.200	0,44
10. F. obić papierowych . . .	67.177	1,24	47.000	0,80
11. F. fortepianów	69.270	1,11	59.770	1,01
12. F. wyrobów stolarskich . .	—	—	(2)	—
13. Młyny konne	—	—	—	—
14. F. octu	18.230	0,34	23.427	0,40
15. F. czekolady	—	—	—	—
16. F. krochmalu	31.062	0,57	22.821	0,39
17. F. papieru kolorowego . .	(1)	—	(2)	—
18. Warzelnie miodu. . . .	(1)	—	(2)	—
19. F. korków	(1)	—	(2)	—
20. F. laku	(1)	—	(2)	—
21. F. tektury	(1)	—	2.300	0,04
22. F. farbki do bielizny . . .	—	—	—	—
23. F. rznięcia fornierów . .	—	—	—	—
24. F. karmelków angielskich .	—	—	—	—
25. F. kwiatów	7.750	0,14	20.200	0,34
26. F. bilardów	—	—	—	—
27. F. szuwaksu	(1)	—	(2)	—
28. F. musztardy	—	—	—	—
29. F. guzików patentowanych	50.000	0,92	(2)	—
30. F. ram złoconych	(1)	—	12.793	0,22
31. F. gwoździ drewn. do butów	—	—	—	—
32. F. kapeluszy słomkowych .	—	—	—	—
33. F. posádzek	12.600	0,23	14.560	0,25
34. F. pachnideł	30.000	0,55	(2)	—
35. F. ceraty	(1)	—	(2)	—
36. F. zapałek chemicznych . .	4.000	0,07	(2)	—
(1) Dla 8 kategorij 1866 r. ozn. (1)	55.983	1,03	—	—
(2) „ 10 „ 1867 r. „ (2)	—	—	113.700	1,92
(3) „ 13 „ 1868 r. „ (3)	—	—	—	—
Razem . . .	5.422.084	100	5.911.950	100
	1.000		1090,35	

C A 9.

1868 r. Liczby		1869 r. Liczby		1870 r. Liczby		1871 r. Liczby	
ogólne	stosunk.	ogólne	stosunk.	ogólne	stosunk.	ogólne	stosunk.
2.331.042	39,80	1.999.828	40,65	2.048.056	37,73	2.000.668	35,22
1.516.672	25,89	791.185	16,08	1.291.802	23,80	1.331.187	23,43
751.380	12,83	836.932	17,01	968.409	17,84	979.600	17,24
497.358	8,49	612.418	12,45	494.100	9,10	597.056	10,51
116.950	2,—	123.125	2,50	135.470	2,50	132.930	2,34
[3]	—	—	—	45.000	0,83	120.000	2,11
[3]	—	66.420	1,35	53.520	0,99	92.200	1,62
201.146	3,43	94.320	1,92	88.900	1,64	86.200	1,52
28.000	0,48	42.100	0,86	53.850	0,99	62.500	1,10
60.000	1,02	44.000	0,89	43.500	0,80	52.000	0,92
65.470	1,12	50.050	1,02	64.050	1,18	50.450	0,89
[3]	—	19.630	0,40	31.000	0,57	46.000	0,81
—	—	51.920	1,06	12.000	0,22	29.200	0,51
9.560	0,16	20.300	0,41	24.000	0,44	26.300	0,46
—	—	—	—	—	—	19.000	0,33
28.362	0,48	21.303	0,43	20.770	0,38	13.280	0,23
[3]	—	10.000	0,20	12.000	0,22	12.600	0,22
[3]	—	2.250	0,05	5.000	0,09	9.750	0,17
[3]	—	3.500	0,07	1.000	0,02	3.000	0,05
[3]	—	900	0,02	—	—	3.000	0,05
3.000	0,05	4.740	0,10	—	—	2.700	0,05
—	—	5.349	0,11	—	—	2.350	0,04
—	—	—	—	—	—	2.200	0,04
—	—	—	—	—	—	2.200	0,04
13.400	0,23	8.500	0,17	—	—	1.800	0,03
—	—	—	—	—	—	1.000	0,02
[3]	—	1.800	0,04	—	—	900	0,02
[3]	—	—	—	280	0,01	700	0,01
[3]	—	50.000	1,02	25.000	0,46	—	—
10.206	0,17	7.991	0,16	9.000	0,17	—	—
—	—	—	—	2.100	0,04	—	—
—	—	8.000	0,16	—	—	—	—
21.650	0,37	14.600	0,30	—	—	—	—
[3]	—	20.200	0,41	—	—	—	—
[3]	—	7.760	0,16	—	—	—	—
[3]	—	—	—	—	—	—	—
—	—	—	—	—	—	—	—
203.411	3,47	—	—	—	—	—	—
5.857.607	100	4.919.121	100	5.428.807	100	5.680.770	100
1080,32		907,24		1001,24		1047,71	

T A B L I

Fabryki przerabiające płody zwierzęce	1866 r. Liczby ogólne	1866 r. Liczby stosunkowe	1867 r. Liczby ogólne	1867 r. Liczby stosunkowe
Ilość zakładów fabrycznych				
1. Garbarni	25	52,08	22	48,89
2. Białoskórni	11	22,92	10	22,22
3. F. świec i mydła . .	3	6,25	3	6,67
4. F. kleju	4	8,33	4	8,89
5. F. mydła pachn. i perf.	1	2,08	1	2,22
6. F. strun	—	—	—	—
7. F. skór lakierowanych	1	2,08	1	2,22
8. F. świec łojowych . .	3	6,25	4	8,89
Razem . .	48	100	45	100
	100		93,75	
Ilość robotników.				
1. Garbarnie.	639	73,96	548	70,98
2. F. świec i mydła . .	135	15,63	126	16,32
3. Białoskórnie	40	4,63	29	3,76
4. F. kleju	25	2,89	41	5,31
5. F. mydła pachn. i perf.	6	0,69	2	0,26
6. F. strun	—	—	—	—
7. F. skór lakierowanych	2	0,23	2	0,26
8. F. świec łojowych . .	17	1,97	24	3,11
Razem . .	864	100	772	100
	100		89,35	
Wartość produkcji rocznéj w rublach				
1. Garbarnie.	1.450.420	68,35	1.319.607	64,33
2. F. świec i mydła . .	523.950	24,69	543.182	26,48
3. F. mydła pachn. i perf.	15.000	0,71	2.100	0,10
4. Białoskórnie	30.668	1,45	27.000	1,32
5. F. kleju	6.650	0,31	13.670	0,67
6. F. strun	—	—	—	—
7. F. skór lakierowanych	225	0,01	750	0,04
8. F. świec łojowych. .	95.170	4,48	145.082	7,07
Razem . .	2.122.083	100	2.051.391	100
	1000		966,69	

C A 10.

1868 r.		1869 r.		1870 r.		1870 r.	
Liczby		Liczby		Liczby		Liczby	
ogólne	stosunk.	ogólne	stosunk.	ogólne	stosunk.	ogólne	stosunk.
21	48,84	20	45,45	20	54,05	20	47,62
10	23,26	11	25,—	7	18,92	7	16,67
3	6,98	7	15,91	5	13,51	5	11,90
4	9,30	4	9,09	3	8,11	5	11,90
1	2,32	1	2,27	2	5,41	3	7,14
—	—	—	—	—	—	2	4,76
—	—	1	2,27	—	—	—	—
4	9,30	—	—	—	—	—	—
43	100	44	100	37	100	42	100
89,58		91,67		77,08		87,50	
497	74,29	520	71,33	517	76,59	551	79,74
107	15,99	136	18,66	88	13,04	72	10,42
28	4,19	32	4,39	29	4,30	26	3,76
10	1,49	20	2,74	19	2,81	22	3,18
6	0,90	20	2,74	22	3,26	18	2,61
—	—	—	—	—	—	2	0,29
(?)	—	1	0,14	—	—	—	—
21	3,14	—	—	—	—	—	—
669	100	729	100	675	100	691	100
77,43		84,38		78,13		79,98	
1.259.693	68,42	1.554.767	70,03	1.444.134	72,68	2.053.770	78,22
435.332	23,64	554.248	24,96	440.200	22,15	474.500	18,07
5.010	0,27	75.000	3,38	45.000	2,27	40.600	1,55
20.700	1,12	24.683	1,11	46.170	2,32	40.100	1,53
3.150	0,17	11.200	0,50	11.550	0,58	15.900	0,60
—	—	—	—	—	—	800	0,03
—	—	300	0,01	—	—	—	—
117.292	6,37	—	—	—	—	—	—
1.841.177	100	2.220.198	100	1.987.054	100	2.625.670	100
867,63		1041,52		936,37		1237,31	

różniła się bowiem o 23% z liczbą z 1866 r., liczba fabryk w 1871 r. jest trochę znaczniejszą, jednak o 12½% niższą niż z 1866 r.

Pod względem **ilości zatrudnionych robotników**, pierwsze miejsce zajmują *garbarnie*, zatrudniały one 80% liczby ogólnéj robotników w 1871 r. W poprzednich latach to znaczenie stosunkowe było daleko mniejsze, wynosiło 77% w 1870 r., po 74% w 1866 i 1868 r. i po 71% w 1867 i 1869 r. Drugie miejsce zajmują *fabryki świec i mydła*, zajmowały one najwięcéj stosunkowo robotników w 1869 r., bo 19% liczby ogólnéj, po 16% w trzech latach poprzedzających (1866, 1867 i 1868) 13% w 1870 roku i nakoniec najmniéj w ostatnim 1871 r.,—10% liczby ogólnéj. *Białoskórnie* zajmowały najwięcéj robotników w pierwszym 1866 r., 5% liczby ogólnéj, w latach następnych po 4%. *Fabryki kleju* dawały zajęcia 5% liczby ogólnéj robotników w 1867 r. i 1½% w następnym 1868 r., w innych pozostałych latach liczba zatrudnionych robotników wynosiła 3%. *Fabryki mydła pachnącego i perfum* zatrudniały najwięcéj robotników w latach 1869, 1870 i 1871 po 3% liczby ogólnéj, po 1% zatrudnionych było w 1866 i 1868 r. najmniéj zaś w 1867 r., bo zaledwie ¼% liczby ogólnéj. Dla *fabryk skór lakierowanych* nie podana jest liczba robotników zajętych w 1868 r. Liczba ogólna robotników zatrudnionych w fabrykach przerabiających płody zwierzęce ciągle była mniejszą niż w pierwszym 1866 r., najmniejszą była w 1868 r., bo różniła się o 23% z liczbą z 1866 r. W ostatnim 1871 r. było o 20% mniéj zatrudnionych robotników niż w 1866 r.

Wartość produkcji rocznéj *garbarń* ciągle wzrastała od 1867 r., od 64% wartości ogólnéj w tym roku doszła do 78% w 1871 r. Przeciwnie wartość stosunkowa produkcji rocznéj *fabryk świec i mydła* od 1867 r. ciągle się zmniejszała i z 26½% w tym roku zeszła na na 18% w 1871 r., t. j. zmniejszyła się o 8½%. Produkcja *fabryk mydła pachnącego i perfum* była stosunkowo największą w 1869 r. wynosiła 3% wartości ogólnéj, w dwóch latach następujących zeszła na 2% i 1½%, t. j. zmniejszyła się o połowę. Mniejszém było jeszcze ich znaczenie w pierwszych trzech latach, tak np. produkcja 1867 r. wynosiła zaledwie 1/10% liczby ogólnéj. Produkcja *białoskórni* była prawie ciągle téj saméj stosunkowéj wartości, wynoszącéj 1½% wartości ogólnéj. Produkcja *fabryk kleju* była największą w latach: 1867, 1870 i 1871, wynosiła prawie 1% wartości ogólnéj, najmniejszą zaś była w 1868 r. wynosząc zaledwie 1/5%. Produkcja *fabryk świec łojowych*, podawana w 1866, 1867 i 1868 r. oddzielnie od produkcji

fabryk świec i mydła, była największą w 1867 r. wynosiła bowiem 7% wartości ogólnéj.

Wartość ogólna produkcji rocznéj największą była w 1871 r., przenosiła bowiem o 24% wartość z 1866 r., najmniejszą zaś była produkcja z 1868 r. będąc o 13% mniejszą od produkcji 1866 r. W ogólności trzy lata (1867, 1868 i 1870) przedstawiały wartość ogólną mniejszą niż 1866 r., dwa zaś (1869 i 1871 r.) przedstawiały wartość ogólną produkcji znaczniejszą niż z 1866 r.

III. Fabryki przerabiające płody kruszcowe ziemi.

Tablica 11-sta przedstawia nam zakłady fabryczne, przerabiające płody kruszcowe ziemi, podzielone na 36 rodzai, ułożone podług ich znaczenia zmniejszającego się w 1871 r. W ostatnim 1871 r. widzimy dwie nowo powstałe fabryki: *kamieni młyńskich i napisów metalowych*, ale za to z drugiéj strony nie ma sześciu rodzai fabryk; pochodzi to stąd, że wykazywane za lata poprzednie osobno, zostały następnie włączone do innych kategorij. Tak np. fabryki wyrobów matematycznych i optycznych, zaliczano zawsze do kategorij fabryk narzędzi chirurgicznych i optycznych, fabryki pieców żelaznych hermetycznych i kas ogniotrwałych, do fabryk wyrobów metalowych lub stalowych i mechanicznych, fabryki wyrobów z blachy, żelaza i mosiądzu, do fabryk lamp i t. p.

Największe znaczenie liczebne miały *fabryki machin parowych i narzędzi rolniczych*; było ich w 1870 i 1871 r. 12% liczby ogólnéj, po 11% w 1866 i 1867 r. i nakoniec po 10% w 1868 i 1869 r. Drugie miejsce zajmują *fabryki wód mineralnych sztucznych*; było ich 15% liczby ogólnéj w 1867 i 1868 r., w następnych trzech latach po 11%. *Fabryk wyrobów z nowego srebra i platerowanych* było co rok stosunkowo więcéj, liczba ich z 5% w 1866 r. urosła do 11% w 1870 r., w ostatnim 1871 r. było ich 8% liczby ogólnéj. *Fabryk narzędzi chirurgicznych i optycznych* było stosunkowo najwięcéj w 1867 r., albowiem 12% liczby ogólnéj, następnie zmniejszało się ciągle ich znaczenie liczebne do 6% w 1870 r., w ostatnim 1871 r. było ich tyle co i w pierwszym 1866 r. 8% liczby ogólnéj. *Fabryk wyrobów metalowych i miedzianych* było stosunkowo ciągle więcéj, z 3% liczby ogólnéj w 1866 r. doszły do 8% w 1870 r. W 1871 r. było ich 5½% liczby ogólnéj fabryk. *Fabryk guzików metalowych* było najwięcéj, w 1871 r. 5½% liczby ogólnéj, po 3% było ich w 1866, 1867 i 1870 r.

T A B L I

Fabryki przerabiające płody kruszcowe ziemi	1866 r. Liczby ogólne	1866 r. Liczby stosunk.	1867 r. Liczby ogólne	1867 r. Liczby stosunk.
Ilość zakładów fabrycznych.				
1. F. machin par. i narz. roln.	11	11,58	10	10,53
2. F. wód mineral. sztucznych.	11	11,58	14	14,74
3. F. wyr. z now. sreb. i plater.	5	5,26	6	6,32
4. F. narz. chirur., optycz. i in.	8	8,42	11	11,58
5. F. wyr. metal. miedzianych.	3	3,16	3	3,16
6. F. guzików metalowych . .	3	3,16	3	3,16
7. Cegielni	5	5,26	4	4,21
8. F. lamp	8	8,42	7	8,42
9. F. kafli do pieców	8	8,42	5	5,26
10. F. drucianych i płótna metal.	5	5,26	5	5,26
11. F. podlewania luster . . .	3	3,16	2	2,11
12. F. farb olejnych i lakierów .	1	1,05	1	1,05
13. F. instrum. muzyk. dętych .	3	3,16	3	3,16
14. F. gazu	1	1,05	1	1,05
15. F. wyrobów chemicznych .	2	2,11	2	2,11
16. F. wyr. stalowych mechanicz.	1	1,05	1	1,05
17. F. wag dziesiętnych . . .	1	1,05	1	1,05
18. F. wyr. srebrnych i złotych .	1	1,05	1	1,05
19. F. kamieni młyńskich . .	—	—	—	—
20. F. złota malarskiego . . .	1	1,05	1	1,05
21. F. wyr. hydraulicznych . .	1	1,05	1	1,05
22. F. ołówków	2	2,11	2	2,11
23. F. broni palnéj strzeleckiéj .	—	—	—	—
24. F. walcowania ołowiu . . .	1	1,05	1	1,05
25. F. czcionek drukarskich. .	3	3,16	3	3,16
26. F. młynów gipsu	—	—	—	—
27. F. wyrobów gipsowych . .	2	2,11	2	2,11
28. F. dzwonów	1	1,05	1	1,05
29. F. organów	1	1,05	1	1,05
30. F. napisów metalowych . .	—	—	—	—
31. F. wyr. matemat. i optycz. .	—	—	—	—
32. F. pieców żelaznych . . .	1	1,05	1	1,05
33. F. kas ogniotrwałych . . .	—	—	—	—
34. F. zabawek dziecinnych . .	1	1,05	1	1,05
35. F. wyr. z blachy, żelaza, mos.	—	—	—	—
36. F. gwoździ maszynowych .	1	1,05	—	—
Razem	95 100	100	95 100	100

C A 11.

1868 r.		1869 r.		1870 r.		1871 r.	
Liczby		Liczby		Liczby		Liczby	
ogólne	sto-sunk.	ogólne	sto-sunk.	ogólne	sto-sunk.	ogólne	sto-sunk.
9	10,34	9	10,34	8	12,31	9	12,33
13	14,94	10	11,49	7	10,77	8	10,96
6	6,90	7	8,05	7	10,77	6	8,22
10	11,49	10	11,49	4	6,15	6	8,22
3	3,45	4	4,60	5	7,69	4	5,48
1	1,15	1	1,15	2	3,08	4	5,48
4	4,60	4	4,60	3	4,62	4	5,48
6	6,90	5	5,75	1	1,54	4	5,48
3	3,45	3	3,45	1	1,54	3	4,11
4	4,60	7	8,05	3	4,62	2	2,74
2	2,30	2	2,30	2	3,08	2	2,74
1	1,15	1	1,15	1	1,54	2	2,74
3	3,45	2	2,30	2	3,08	2	2,74
1	1,15	1	1,15	1	1,54	1	1,37
2	2,30	2	2,30	1	1,54	1	1,37
1	1,15	1	1,15	1	1,54	1	1,37
1	1,15	1	1,15	1	1,54	1	1,37
1	1,15	1	1,15	1	1,54	1	1,37
—	—	—	—	—	—	1	1,37
1	1,15	1	1,15	1	1,54	1	1,37
1	1,15	1	1,15	1	1,54	1	1,37
3	3,45	1	1,15	1	1,54	1	1,37
1	1,15	1	1,15	1	1,54	1	1,37
1	1,15	1	1,15	1	1,54	1	1,37
3	3,45	3	3,45	2	3,08	1	1,37
1	1,15	1	1,15	1	1,54	1	1,37
1	1,15	1	1,15	1	1,54	1	1,37
1	1,15	1	1,15	1	1,54	1	1,37
1	1,15	1	1,15	1	1,54	1	1,37
—	—	—	—	—	—	1	1,37
—	—	—	—	2	3,08	—	—
1	1,15	1	1,15	1	1,54	—	—
1	1,15	1	1,15	—	—	—	—
—	—	—	—	—	—	—	—
—	—	2	2,30	—	—	—	—
—	—	—	—	—	—	—	—
87	100	87	100	65	100	73	100
91,58		91,58		68,42		76,84	

nakoniec po 1% tylko w 1868 i 1869 r. *Cegielni* było prawie ciągle po 5% liczby ogólnéj. *Fabryk lamp* było coraz mniéj aż do 1870 r. z 8½% w 1866 r. zeszły do 2% liczby ogólnéj, w ostatnim 1871 r. było ich 5½%. Zupełnie podobnie zmniejszała się liczba *fabryk kafli do pieców*, z 8½% w 1866 r., pozostało ich 2% w 1870 r., w ostatnim 1871 r. było ich 4% liczby ogólnéj. *Fabryk drucianych i płótna metalowego* było po 5% liczby ogólnéj w trzech pierwszych latach, najwięcéj 8% w 1869 r., następnie coraz mniéj i najmniéj w ostatnim 1871 r., albowiem tylko 3% liczby ogólnéj. *Fabryk podlewania luster* było po 3% liczby ogólnéj w latach: 1866, 1870 i 1871 r., w latach pozostałych po 2% liczby ogólnéj. *Fabryk farb olejnych i lakierów* było ciągle po 1% liczby ogólnéj, w ostatnim 1871 r. 3%. *Fabryk instrumentów muzycznych dętych* było ciągle po 3% liczby ogólnéj, za wyłączeniem 1869 r., w którym było ich tylko 2%. *Fabryk wyrobów chemicznych* było ciągle po 2% liczby ogólnéj, tylko w ostatnim 1871 r. pozostało ich 1%. *Fabryk ołówków* było najwięcéj w 1868 r., albowiem 3% liczby ogólnéj, w dwóch latach poprzedzających było ich po 2%, w trzech latach ostatnich po 1%. *Fabryk czcionek drukarskich* było ciągle po 3% liczby ogólnéj, tylko w ostatnim 1871 r. zmniejszyła się ich liczba stosunkowa do 1%.

W liczbie ogólnéj zakładów fabrycznych przerabiających płody kruszcowe ziemi, widzimy ciągłe zmniejszenie się aż do 1870 r. i to ostatnie zmniejszenie wynosi 32% wielkości pierwszego 1866 r., ostatni 1871 r. przedstawia liczby trochę znaczniejsze, niedosięgające jednakże o 23% wysokości 1866 r.

Ilość robotników zajętych w fabrykach przerabiających płody kruszcowe ziemi, widzimy na **tablicy 12-éj.**

Pierwsze miejsce pod względem ilości zajętych robotników, zajmują *fabryki machin parowych i narzędzi rolniczych.* Ich znaczenie ciągle się powiększało i od 36% w 1867 r., doszło w 1871 r. do 54% liczby ogólnéj zatrudnionych robotników. Znaczenie *fabryk wyrobów z nowego srebra i platerowanych*, trochę się zmniejszyło, z 18% liczby ogólnéj zajętych robotników w 1867 r., spadło do 11% w 1871 r. *Fabryka gazu* zajmowała najwięcéj robotników w 1868 r. 7% liczby ogólnéj, najmniéj w 1866 i 1869 r. po 3%, w ostatnim 1871 r. liczba ta powiększyła się do 5%. *Fabryki wyrobów metalowych, szczególniéj miedzianych*, zatrudniały coraz więcéj robotników od 1866 r. do 1869 r. od 5½% do 10%, w dwóch ostatnich latach znaczenie ich zaczęło się zmniejszać, pozostało 6% w 1870 r. i 5% w 1871 r. *Fabryki guzików metalowych* przyszły w ostatnim roku do bardzo stosun-

kowo wielkiego rozwoju, niezatrudniając w pięciu latach poprzednich nawet po ½% liczby ogólnéj robotników, dały w ostatnim 1871 r. zajęcia 4%. *Cegielnie* zmniejszały ciągle liczbę stosunkową zajętych robotników, było ich 6% w 1866 r., po 5% w 1867, 1868 i 1869 r., i po 3% liczby ogólnéj w 1870 i 1871 r. *Fabryki wyrobów mechanicznych stalowych* rozszerzały swoją działalność, zajmowały po 1% liczby ogólnéj robotników w 1866, 1867 i 1868 r., następnie po 2% w 1869 i 1870 r. i doszły do 3% liczby ogólnéj w 1871 r. Podobnie rozszerzała się działalność *fabryk drucianych i płótna metalowego*, zajmowały one po ½% liczby ogolnéj robotników w 1866 i 1867 r., po 2% w 1868 i 1869 r. i doszły do 3% w ostatnim 1871 r. *Fabryki narzędzi chirurgicznych i optycznych* zajmowały w czterech pierwszych latach po 4% liczby ogólnéj zajętych robotników, w ostatnich dwóch latach zaledwie po 2%. Podobnie zmniejszało się znaczenie *fabryk wyrobów chemicznych*, zajmowały one w czterech pierwszych latach po 4% liczby ogólnéj zajętych robotników, w dwóch latach ostatnich zmniejszyła się ich działalność do połowy, t. j. do 2%. Zmniejszyła się również działalność *fabryk wód mineralnych sztucznych*, zajmując po 4% liczby ogólnéj robotników w dwóch pierwszych latach, zeszły do 1% w ostatnim 1871 r. Podobnie zmniejszyło się znaczenie stosunkowe *fabryk lamp*, z 5% liczby ogólnéj zajętych robotników w 1866 r., zeszły do 1% w 1871 r., w przedostatnim 1870 r. było ich nawet tylko 0,14%. Zmniejszyła się działalność *fabryk kafli do pieców*, z 4% liczby ogólnéj zajętych robotników w 1866 r., pozostało tylko 0,31% w 1870 r., w ostatnim 1871 r. stosunek się trochę poprawił na prawie 1%. Znaczenie *fabryk wyrobów srebrnych* uległo zmniejszeniu, z 1% liczby ogólnéj zajętych robotników w 1866 r., pozostało tylko 0,14% w 1870 r., ostatni 1871 r. był trochę lepszy, zajmując ½% liczby ogólnéj robotników. *Fabryki instrumentów muzycznych dętych* zajmowały zwykle 1% liczby ogólnéj robotników, tylko 1867 r. przedstawia stosunek znaczniejszy 2%. Liczba robotników zajętych w *fabrykach czcionek drukarskich* ciągle się zmniejszała, z 1% w 1866 r. doszła 0,16% w 1871 r. To samo miało miejsce z *fabrykami ołówków* (z 1% w 1866 r. zeszły do 0,13% w 1871 r.). Robotnicy zajęci w *fabrykach wyrobów gipsowych* zmniejszyli się liczebnie i stosunkowo, było ich prawie 1% w 1866 r., pozostało 0,07% w 1871 r. Liczba stosunkowa robotników pracujących w 6-u kategorjach mniejszych fabryk, nie wykazanych osobno w zestawieniach Magistratu za dwa pierwsze lata, wynosiła około 1% liczby ogólnéj.

Przypatrując się liczbie ogólnéj robotników pracujących w fabrykach opracowujących płody kruszcowe ziemi, znajdujemy, że tylko jeden

T A B L I

Fabryki przerabiające płody kruszcowe ziemi	1866 r. Liczby ogólne	1866 r. Liczby stosunk.	1867 r. Liczby ogólne	1867 r. Liczby stosunk.
Ilość robotników				
1. F. machin par. i narz. roln.	967	37,92	957	36,39
2. F. wyr. z now. sreb. i plater.	431	16,90	464	17,64
3. F. gazu	68	2,67	100	3,80
4. F. wyr. metal. szczeg. miedz.	140	5,49	234	8,90
5. F. guzików metalowych . .	10	0,39	9	0,34
6. Cegielnie	146	5,73	131	4,98
7. F. wyr. mechanicz. stalow. .	22	0,86	29	1,10
8. F. druciane i płótna metal.	13	0,51	13	0,49
9. F. narz. chirurg. i optyczn.	99	3,88	92	3,50
10. F. wyrobów chemicznych .	103	4,04	109	4,14
11. F. wód mineralnych sztucz.	90	3,53	107	4,07
12. F. wag dziesiętnych . . .	(1)	—	(2)	—
13. F. farb olejnych i lakierów .	18	0,71	9	0,34
14. F. lamp	137	5,37	105	3,99
15. F. kafli do pieców	112	4,39	73	2,78
16. F. wyrobów srebrnych . .	23	0,90	28	1,06
17. F. instrum. muzykal. dętych	24	0,95	47	1,79
18. F. wyrobów hydraulicznych.	(1)	—	(2)	—
19. F. podlewania luster . . .	12	0,47	9	0,34
20. F. złota malarskiego . . .	5	0,20	5	0,19
21. F. kamieni młyńskich . .	—	—	—	—
22. F. walcowania ołowiu . .	(1)	—	(2)	—
23. F. czcionek drukarskich . .	33	1,29	28	1,06
24. F. ołówków	26	1,02	37	1,41
25. F. broni palnéj strzeleckiéj .	—	—	—	—
26. F. organów	(1)	—	(2)	—
27. Młyny gipsu	—	—	—	—
28. F. wyrobów gipsowych . .	17	0,67	9	0,34
29. F. dzwonów	3	0,12	2	0,08
30. F. napisów metalowych . .	—	—	—	—
31. F. wyr. matemat. i optycz. .	—	—	—	—
32. F. pieców żelaznych . . .	(1)	—	(2)	—
33. F. wyr. z blachy, żel. i mos.	—	—	—	—
34. F. kas ogniotrwałych . . .	—	—	—	—
35. F. gwoździ maszynowych .	20	0,78	—	—
36. F. zabawek dziecinnych . .	(1)	—	(2)	—
(1) Dla 6 kategorij 1866 r. ozn. (1)	31	1,22	—	—
(2) „ 6 „ 1867 r. „ (2)	—	—	33	1,25
Razem . . .	2.550	100	2.630	100
	1.000		1031,37	

C A 12.

1868 r. Liczby		1869 r. Liczby		1870 r. Liczby		1871 r. Liczby	
ogólne	sto-sunk.	ogólne	sto-sunk.	ogólne	sto-sunk.	ogólne	sto-sunk.
917	35,68	1.004	40,32	1.499	52,08	1.644	53,59
419	16,30	428	17,19	481	16,71	346	11,28
185	7,20	77	3,09	140	4,86	140	4,56
275	10,70	246	9,88	181	6,29	140	4,56
6	0,23	6	0,24	8	0,28	132	4,30
120	4,67	114	4,58	82	2,85	105	3,42
29	1,13	46	1,85	71	2,47	97	3,16
49	1,91	50	2,01	41	1,42	82	2,67
98	3,81	105	4,22	48	1,67	74	2,41
109	4,24	104	4,18	70	2,43	70	2,28
77	3,—	65	2,61	69	2,40	39	1,27
19	0,74	12	0,48	31	1,08	37	1,21
14	0,54	12	0,48	24	0,83	28	0,91
78	3,04	26	1,04	4	0,14	21	0,68
30	1,17	29	1,16	9	0,31	19	0,62
18	0,70	15	0,60	4	0,14	17	0,55
25	0,97	20	0,80	20	0,70	17	0,55
8	0,31	8	0,32	15	0,52	11	0,36
7	0,27	8	0,32	8	0,28	9	0,29
4	0,16	1	0,04	6	0,21	7	0,23
—	—	—	—	—	—	6	0,20
3	0,12	3	0,12	4	0,14	5	0,16
29	1,13	23	0,92	7	0,24	5	0,16
21	0,82	9	0,36	4	0,14	4	0,13
2	0,08	3	0,12	3	0,10	3	0,10
4	0,16	4	0,16	4	0,14	3	0,10
2	0,08	2	0,08	2	0,07	2	0,07
9	0,35	3	0,12	9	0,31	2	0,07
2	0,08	3	0,12	2	0,07	2	0,07
—	—	—	—	—	—	1	0,03
—	—	—	—	24	0,83	—	—
8	0,31	8	0,32	8	0,28	—	—
—	—	54	2,17	—	—	—	—
3	0,12	2	0,08	—	—	—	—
—	—	—	—	—	—	—	—
—	—	—	—	—	—	—	—
—	—	—	—	—	—	—	—
—	—	—	—	—	—	—	—
2.570	100	2.490	100	2.878	100	3.068	100
1007,84		976,47		1128,63		1203,14	

1869 r. przedstawia liczbę mniejszą o 2%, od liczby pierwszego 1866 r., wszystkie pozostałe lata przedstawiają liczby znaczniejsze, najbardziéj przeszedł liczbę roku pierwszego ostatni 1871 r. i ta różnica wynosi 20%.

Tablica 13-sta przedstawia nam **wartość produkcji rocznéj** fabryk przerabiających płody kruszcowe ziemi.

Największą stosunkowo była produkcja *fabryk machin parowych i narzędzi rolniczych*, powiększała się ona ciągle od 1868 r., w którym wynosiła 31% wartości ogólnéj do 1871 r. w którym doszła 56%. Przeciwnie produkcja *fabryk wyrobów z nowego srebra i platerowanych* ciągle się zmniejszała, wynosiła 18% produkcji ogólnéj w 1867 r., zeszła na 9% w 1871 r., t. j. zmniejszyła się o połowę w wartości stosunkowéj. Produkcja *fabryki gazu* wynosiła w dwóch pierwszych latach 6%, w czterech następnych 7% wartości ogólnéj. Wartość produkcji *wyrobów chemicznych* wynosiła w 1867 r. 12%, zmniejszyła się następnie do 5% w 1871 r. Produkcja *fabryk wyrobów metalowych miedzianych* doszła do 12% wartości ogólnéj w 1868 i 1869 r., by następnie zmniejszyć się do 4% w ostatnim 1871 r. Wartość produkcji *fabryk drucianych i płótna metalowego* ciągle wzrastała, zacząwszy od 0,36% w 1866 r. doszła do 7% w 1870 r., w ostatnim 1871 r. była znowu trochę mniejszą, wynosiła bowiem 4% wartości ogólnéj. Produkcja *fabryk guzików metalowych* była ciągle nieznaczną, nie dochodząc ⅕% wartości ogólnéj, w ostatnim 1871 r. nagle podskoczyła do 3%. *Fabryki farb olejnych i lakierów* przedstawiały ciągle 1% wartości ogólnéj produkcji, tylko w ostatnim 1871 r. znaczenie ich stosunkowe doszło do 2%. Produkcja *cegielni* ciągle się zmniejszała, wynosiła 3% wartości ogólnéj w dwóch pierwszych latach, 2% w 1868, 1869 r. i 1871 r. i nakoniec 1% w 1870 r. *Fabryki podlewania luster* wytworzyły rocznie po 1% wartości ogólnéj, tylko w ostatnim 1871 r. prawie 2%. *Fabryki wyrobów mechanicznych stalowych* utrzymały się ciągle na téj saméj prawie stosunkowéj wysokości 1% wartości produkcji rocznéj. *Fabryki narzędzi chirurgicznych i optycznych* zmniejszały co rok swą produkcją stosunkową, wynosiła ona 3% produkcji ogólnéj w trzech pierwszych latach, 2% w 1869 r. i nakoniec 1% w dwóch latach ostatnich. Wartość produkcji *fabryk wyrobów srebrnych i złotych* ciągle się zmniejszała, z 3½% w 1866 r. zeszła do 0,13% w 1870 r., w ostatnim 1871 r. stosunek ten trochę się poprawił, wzniósł się do 1%. Produkcja *fabryk wód mineralnych sztucznych* wynosiła rocznie po 2% produkcji ogólnéj, tylko w ostatnim 1871 r. zmniejszyła się do 1%. *Fabryki*

lamp zmniejszyły swoją produkcją z 4% w 1867 r. do 0,10% w 1870 roku. Podobne zmniejszenie znajdujemy w produkcji *fabryk kafli do pieców*, z 3% w 1866 r. zmniejszyła się produkcja do 0,15% w 1870 r. Produkcja *fabryk instrumentów muzycznych dętych* zmniejszyła się z 1% liczby ogólnéj w 1867 r. do 0,21% w ostatnim 1871 r. Wartość produkcji *fabryk ołówków* wynosiła w trzech pierwszych latach prawie 1% wartości ogólnéj, następnie zmniejszyła się do 0,12% w 1871 r. Produkcja *fabryk czcionek drukarskich* ciągle się zmniejszała i rozpocząwszy od 1% w 1866 r., weszła na 0,07% w 1871 r. Zmniejszenie pódobne nastąpiło z *wyrobami gipsowemi*, wartość ich stosunkowa z 0,34% zeszła na 0,05% liczby ogólnéj. Podobny stosunek miał miejsce z *fabryką dzwonów*. Wartość produkcji małych fabryk ośmiu kategorij z 1866 i 1867 r. wynosiła w obu latach po 1% liczby ogólnéj.

Przypatrując się wartości ogólnéj produkcji rocznéj, widzimy, że tylko 1868 r. nie doszedł do wysokości produkcji z 1866 r. i to tylko na 2%, wszystkie inne lata prześcignęły ten rok pierwszy, najbardziéj ostatni 1871 r. na 36%. Widoczném jest zatém powiększenie się produkcji i postęp w téj gałęzi przemysłu fabrycznego miejskiego.

Zastanowiwszy się po szczególe nad każdą z czterech grup, na które zakłady fabryczne m. Warszawy zostały podzielone, przypatrzmy się wzajemnemu ich stosunkowi w ogólnym obrazie przemysłu fabrycznego miasta, jaki nam przedstawia **tablica 14-sta.**

Widzimy naprzód **ilości zakładów** należących do każdego z czterech działów, na które fabryki m. Warszawy zostały podzielone. Przewaga należy się *zakładom przerabiającym płody roślinne*, ich znaczenie stosunkowe ciągle się powiększało, przedstawiając 49% liczby ogólnéj w 1866 r., doszły fabryki tego rodzaju do 54% w 1871 r. Więcéj zatém niż połowa wszystkich fabryk należy do przerabiających płody roślinne. Drugie miejsce pod względem ilości zajmują *fabryki przerabiające płody kruszcowe ziemi*, liczyły one zakładów 26% lub 27% liczby ogólnéj, tylko w ostatnim 1871 r. znaczenie ich się zmniejszyło na 24%. *Fabryk przerabiających płody zwierzęce* było 13% liczby ogólnéj w trzech pierwszych latach, 14% w 1869 i 1871 i nakoniec 15% w 1870 r. Najmniéj było *fabryk wyrobów tkackich*, ich znaczenie stosunkowe ciągle się zmniejszało, z 12% liczby ogólnéj w 1866 r. doszło do 8% w 1869 r., dwa lata ostatnie przedstawiają stosunek trochę korzystniejszy 9% liczby ogólnéj fabryk. Co do liczby

TABLI

Fabryki przerabiające płody kruszcowe ziemi	1866 r. Liczby		1867 r. Liczby	
	ogólne	stosunk.	ogólne	stosunk.
Wartość produkcji rocznéj w rublach				
1. F. machin par. i narz. roln.	852.075	34,98	779.861	31,64
2. F. wyr. z now. sreb. i plater.	402.448	16,52	438.254	17,78
3. F. gazu	152.310	6,25	153.400	6,22
4. F. wyrobów chemicznych .	236.100	9,69	287.275	11,66
5. F. wyr. metal. szczeg. miedz.	150.435	6,18	243.675	9,89
6. F. druciane i płótna metal.	8.745	0,36	8.045	0,33
7. F. guzików metalowych . .	4.600	0,19	4.085	0,17
8. F. farb olejnych i lakierów .	30.125	1,24	21.800	0,88
9. Cegielnie	70.550	2,90	64.815	2,63
10. F. podlewania luster . . .	34.500	1,42	31.942	1,30
11. F. wyr. mechanicz. stalow. .	15.000	0,62	15.000	0,61
12. F. narz. chirurg. i optyczn.	79.504	3,26	65.675	2,66
13. F. wyrobów srebr. i złotych	85.000	3,49	60.000	2,43
14. F. wód mineralnych sztucz.	44.821	1,84	47.035	1,91
15. F. wag dziesiętnych . . .	(1)	—	(2)	—
16. F. lamp	78.229	3,21	93.873	3,81
17. F. kafli do pieców	81.550	3,35	46.850	1,90
18. F. złota malarskiego . . .	8.452	0,35	8.850	0,36
19. F. instrum. muzykal. dętych	12.185	0,50	30.000	1,22
20. F. wyrobów hydraulicznych.	(1)	—	(2)	—
21. F. kamieni młyńskich . .	—	—	—	—
22. F. ołówków	13.712	0,56	15.100	0,61
23. F. broni palnéj strzeleckiéj .	—	—	—	—
24. F. walcowania ołowiu . .	(1)	—	(2)	—
25. F. czcionek drukarskich . .	20.400	0,84	17.000	0,69
26. Młyny gipsu	—	—	—	—
27. F. wyrobów gipsowych . .	8.200	0,34	8.000	0,32
28. F. dzwonów	10.000	0,41	2.500	0,10
29. F. organów	(1)	—	(2)	—
30. F. napisów metalowych . .	—	—	—	—
31. F. wyr. matemat. i optycz. .	—	—	—	—
32. F. pieców żelaznych . . .	(1)	—	(2)	—
33. F. wyr. z blachy, żel. i mos.	—	—	—	—
34. F. kas ogniotrwałych . . .	—	—	—	—
35. F. zabawek dziecinnych . .	(1)	—	(2)	—
36. F. gwoździ maszynowych .	15.000	0,62	—	—
(1) Dla 6 kategorij 1866 r. ozn. (1)	21.900	0,90	—	—
(2) „ 6 „ 1867 r. „ (2)	—	—	21.500	0,87
Razem . . .	2.435.841	100	2.464.535	100
	1000		1011,78	

C A 13.

1868 r.		1869 r.		1870 r.		1871 r.	
Liczby		Liczby		Liczby		Liczby	
ogólne	sto-sunk.	ogólne	sto-sunk.	ogólne	sto-sunk.	ogólne	sto-sunk.
741.847	30,94	909.919	35,08	1.379.575	47,68	1.849.084	55,81
400.313	16,70	426.955	16,46	430.989	14,89	310.300	9,37
166.375	6,94	193.902	7,48	202.893	7,01	218.300	6,59
285.690	11,92	229.950	8,87	150.000	5,18	150.000	4,53
288.711	12,04	308.980	11,91	175.679	6,07	147.700	4,46
101.014	4,21	138.611	5,34	195.560	6,76	130.010	3,92
2.000	0,08	2.000	0,08	5.825	0,20	88.500	2,67
30.470	1,27	31.504	1,21	42.980	1,49	56.900	1,72
54.100	2,26	51.500	1,99	35.000	1,21	54.000	1,63
13.000	0,54	18.000	0,69	31.000	1,07	53 770	1,62
15.000	0,63	20.000	0,77	30.000	1,04	47.000	1,42
61.042	2,55	58.358	2,25	32.240	1,11	44.611	1,35
44.995	1,88	29.045	1,12	3.800	0,13	44.000	1,33
49.273	2,06	42.467	1,64	67.955	2,35	34.450	1,04
10.600	0,44	15.000	0,58	35.000	1,21	15.000	0,45
48.366	2,02	12.650	0,49	3.000	0,10	14.000	0,42
9.414	0,39	10.900	0,42	4.300	0,15	9.700	0,29
7.860	0,33	7.792	0,30	8.670	0,30	8.200	0,25
14.065	0,59	8.295	0,32	9.800	0,34	6.870	0,21
6.200	0,26	4.200	0,16	7.050	0,24	6.600	0,20
—	—	—	—	—	—	6.300	0,19
14.300	0,60	10.000	0,39	5.000	0,17	4.000	0,12
500	0,02	650	0,03	2.500	0,09	2.500	0,08
1.800	0,08	1.710	0,07	1.800	0,06	2.250	0,07
16.400	0,68	14.130	0,54	2.168	0,07	2.250	0,07
2.000	0,08	2.000	0,08	2.000	0,07	1.600	0,05
3.090	0,13	1.500	0,06	3.000	0,10	1.500	0,05
1.250	0,05	6.000	0,23	1.300	0,05	1.500	0,05
700	0,03	750	0,03	700	0,02	1.500	0,05
—	—	—	—	—	—	600	0,02
—	—	—	—	18.864	0,65	—	—
5.090	0,21	3.119	0,12	5.000	0,17	—	—
—	—	33.182	1,28	—	—	—	—
2.250	0,09	800	0,03	—	—	—	—
—	—	—	—	—	—	—	—
—	—	—	—	—	—	—	—
—	—	—	—	—	—	—	—
—	—	—	—	—	—	—	—
2.397.715	100	2.593.869	100	2.893.648	100	3.312.995	100
984,35		1064,88		1187,95		1360,10	

T A B L I

Przemysł fabryczny m. Warszawy	1866 r. Liczby ogólne	1866 r. Liczby stosunkowe	1867 r. Liczby ogólne	1867 r. Liczby stosunkowe
Ilość zakładów fabrycznych				
1. Fabryki wyrobów tkackich	43	11,75	40	11,24
2. F. przerabiające płody roślinne	180	49,18	176	49,44
3. F. przerabiające płody zwierzęce	48	13,11	45	12,64
4. F. przerabiające płody kruszcowe ziemi . .	95	25,96	95	26,69
Razem . .	366 100	100	356 97,27	100
Ilość robotników.				
1. Fabryki wyrobów tkackich	128	2,02	113	1,79
2. F. przerabiające płody roślinnę	2.800	44,15	2 811	44,44
3. F. przerabiające płody zwierzęce	864	13,62	772	12,20
4. F. przerabiające płody kruszcowe ziemi . .	2.550	40,21	2.630	41,57
Razem . .	6.342 1000	100	6.326 997,48	100
Wartość produkcji rocznéj w rublach				
1. Fabryki wyrobów tkackich	80.876	0,80	105.941	1,01
2. F. przerabiające płody roślinne	5.422.084	53,89	5.911.950	56,12
3. F. przerabiające płody zwierzęce	2.122.083	21,09	2.051.391	19,47
4. F. przerabiające płody kruszcowe ziemi . .	2.435.841	24,21	2.464.535	23,40
Razem . .	10.060.884 1000	100	10.533·817 1047,01	100

C A 14.

1868 r.		1869 r.		1870 r.		1871 r.	
Liczby		Liczby		Liczby		Liczby	
ogólne	sto-sunk.	ogólne	sto-sunk.	ogólne	sto-sunk.	ogólne	sto-sunk.
32	9,61	27	8,33	23	9,09	29	9,35
171	51,35	166	51,23	128	50,59	166	53,55
43	12,91	44	13,58	37	14,62	42	13,55
87	26,13	87	26,85	65	25,69	73	23,55
333	100	324	100	253	100	310	100
90,98		88,52		69,13		84,70	
58	0,95	54	0,96	50	0,84	86	1,35
2.814	46,05	2.354	41,83	2.389	39,87	2.503	39,43
669	10,95	729	12,96	675	11,27	691	10,89
2.570	42,05	2.490	44,25	2.878	48,03	3.068	48,33
6.111	100	5.627	100	5.992	100	6.348	100
963,58		887,26		944,81		1000,95	
33.763	0,33	30.271	0,31	39.950	0,39	63.410	0,54
5.857.607	57,82	4.919.121	50,38	5.428.807	52,46	5.680.770	48,63
1.841.177	18,18	2.220.198	22,74	1.987.054	19,20	2.625.670	22,47
2.397.715	23,67	2.593.869	26,57	2.893.648	27,95	3.312.995	28,36
10.130.262	100	9.763.459	100	10.349.459	100	11.682.845	100
1006,90		970,44		1028,68		1161,21	

ogólnéj wszystkich fabryk w mieście, przedstawia się widok nie bardzo pocieszający, co rok było mniéj fabryk aż do 1870 r. i zmniejszenie w tym roku wynosi 31% wielkości 1866 r., w ostatnim 1871 r. przybyło trochę fabryk, jednak różnica z pierwszym rokiem wynosi jeszcze 15%. Pod względem zatém ilości zakładów fabrycznych, widoczném jest jeżeli nie upadek, to przynajmniéj pewnego rodzaju cofanie się przemysłu fabrycznego m. Warszawy.

Przypatrując się **ilości zajętych robotników** w zakładach przemysłowych, znajdujemy, że w pierwszych trzech latach pierwsze miejsce zajmowały fabryki przerabiające płody roślinne, w ostatnich za to latach, ustąpić musiały pierwszeństwa *fabrykom przerabiającym płody kruszcowe ziemi*. Te ostatnie zajmowały coraz większe stosunkowo ilości robotników i z 40% w 1866 r. doszły 48% liczby ogólnéj w dwóch latach ostatnich. Za to przeciwnie *fabryki przerabiające płody roślinne* zajmowały początkowo do 46% liczby ogólnéj robotników w 1868 r., następnie ograniczyły swą działalność i liczba zajętych przez nich robotników zmniejszyła się do 39% w 1871 r. Zmniejszyła się również stosunkowo działalność *fabryk przerabiających płody zwierzęce*, które początkowo zajmowały 14% liczby ogólnéj robotników w 1866 r., zmniejszyła się ta liczba do 11% w dwóch latach ostatnich. Zmniejszenie także widoczném jest w ilości robotników zajętych w *fabrykach wyrobów tkackich*, z 2% w 1866 r. pozostał niespełna 1% w 1870 r. W jednych zatém tylko fabrykach przerabiających płody kruszcowe ziemi, widocznym jest postęp pod względem ilości zatrudnionych robotników, wszystkie inne rodzaje fabryk, przedstawiają dążenie wsteczne.

W liczbie ogólnéj wszystkich zajętych robotników, widzimy ciągłe zmniejszanie się aż do 1869 r. i ostatnie zmniejszenie wynosi 11% w stosunku do roku pierwszego, następuje potém polepszenie się stosunku w dwóch latach ostatnich, tak, że liczba ogólna ostatniego 1871 dopędziła liczbę z pierwszego 1866 r.

Pierwsze miejsce pod względem **wartości produkcji rocznéj** zajmują *fabryki przerabiające płody roślinne*, znaczenie ich z 54% liczby ogólnéj w 1866 r. doszło do 58% w 1868 r., od tego roku zaczyna się zmniejszenie tego znaczenia, które było najmniejsze w ostatnim 1871 r. wynoszące tylko 49%. Przeciwny kierunek przybrało znaczenie *fabryk przerabiających płody kruszcowe ziemi*, zajmujące drugie miejsce po fabrykach przerabiających płody roślinne. Znaczenie ich z 24% liczby ogólnéj w 1866 r., stopniowo, choć pomału wzrastało i doszło 28% w ostatnim 1871 r. Znaczenie *fabryk przerabiających płody zwie-*

rzęce z początku zmniejszyło się z 21% liczby ogólnéj, w 1866 r. na 18% w 1868 r., następnie doszło znaczenia największego w 1869 r. 23%, by znowu zmniejszyć się na 19% w 1870 r. i na 22% w 1871 r. Nakoniec produkcja *fabryk wyrobów tkackich* z 1% liczby ogólnéj w dwóch pierwszych latach, zmniejszyła się do 0,31% w 1869 r., by następnie znowu trochę się zwiększyć do więcéj niż ½% w ostatnim w 1871 r. Rzeczywisty i stały postęp widocznym jest zatém tylko w fabrykach przerabiających płody kruszcowe ziemi.

Wartość ogólna produkcji rocznéj tylko w jednym 1869 r. była niższą niż w pierwszym 1866 r. i to tylko na 3%, wszystkie inne lata przewyższały liczbą ten rok pierwszy, największą była wartość produkcji ostatniego 1871 r. przenosząca wartość produkcji pierwszego 1866 roku o 16%.

O przemyśle fabrycznym m. Warszawy z zastanowienia się nad jéj statystyką z 1866 r. po 1871, to można tylko powiedzieć, że ten przemysł przebywał ciężkie przesilenie w tym perjodzie sześcioletnim i jest obecnie na drodze do większego rozwoju w latach przyszłych. Szczególniéj fabryki przerabiające płody kruszcowe ziemi, weszły na drogę stopniowego i regularnego rozwoju i mogą dojść w przyszłości do rezultatów bardzo pomyślnych, to samo może miéć miejsce i z innemi fabrykami, tylko że u nich postęp regularny i stopniowy jeszcze się nie rozpoczął i są obecnie zajęte szukaniem drogi do tak pożądanego postępu.

WPŁYW KLIMATU NA PAŃSTWO.

STUDJUM POLITYCZNÉJ STATYKI.

(Dokończenie, — p. Ekon. 1872 r. zesz. VII, str. 489 i zesz. I, str. 1, 1873 r.)

VI.

Zaliczyliśmy Buckle'a do wyznawców mniéj lub więcéj nieograniczonego wpływu klimatu na stosunki społeczno-polityczne i postawiliśmy go na równi z Karolem Comte'm, acz widoczna już z poprzedniego streszczenia jego teorji, że wyróżnia się korzystnie od ostatniego i waży chłodniéj i wyrozumialéj wpływy różnostronne i wielorakie przyrody zewnętrznéj. Sądzimy, zaznaczywszy mimochodem usterki jego poglądu, że niepodobna mu przyznać doniosłości *ostatniego* słowa nauki w téj mierze.

Przeciwko *skrajnemu* pojmowaniu „klimatologji politycznéj," z któréj znowu nic sobie nie robił głośny sceptyk Hume ([1]), już w zeszłém stóleciu oświadczyli się następcy Monteskijusza w dziedzinie państwoznawczéj—Ferguson ([2]), i wówczas i u nas dobrze znany, lubo dziś zgoła zapomniany włoski statysta Filangieri ([3]).

Obydwaj przyznają, że klimat oddziaływa na pojęcia, zatrudnienia ludzi, oraz na urządzenia prawodawcze i zadaniom administracyjnym nadaje odmienny zakres u różnych narodów, *zwłaszcza* zamieszkałych w krainach *bardzo* zimnych, lub gorących. Atoli, podobnie jak Buckle, oddają wyższość klimatowi umiarkowanemu i krajom nim obdarzonym,

---

([1]) Essays--Moral, Political and litterary. Essay 20 i 24.

([2]) Essay on the History of Civil Society, 1789. III P. Ch. I.

([3]) Scienza della Legislazione, t. I, R. XIV, przekład fran. z komentarzem B e n j a m i n a C o n s t a n t. 1840.

ale polecają wystrzegać się przesady w badaniach nad wpływem klimatu Filangieri zwłaszcza, myśliciel człekolubny i szlachetnością poglądów i charakteru wynagradzający nieraz brak bystrości w spostrzeganiu, oraz brak wielostronnéj znajomości ludzkiéj natury, żąda od ustawodawcy, aby ten, jako istota wyższa i mądrzejsza od reszty społeczeństwa (złudzenie zwykłe „politykom ustawodawstwa“ spekulatywnym, które trafnie karci Constant w komentarzu swym), starał się osłabić wpływy klimatu „gdzie działają szkodliwie, wyzyskiwać je gdy się okażą użytecznemi a nawet szanować je, gdy nie są niebezpieczne.“ — Dla tego uważa ustawodawcę za pozbawionego rozsądku, któryby „w Zangwebarze chciał założyć rękodzielnie kryształowych wyrobów, a w Laponji warsztaty okrętowe,“ chwali mojżeszowe ustawodawstwo, za to, że takowe nakazuje Hebrajczykom wstrzymać się od użycia pewnych zwierząt na pokarm, posty i wstrzemięźliwość, chociaż „nie zaleca oliwy i innych pokarmów.“ Dla nas ważném jest twierdzenie polityczno-fizjologiczne autora, „iż przyczyny *fizyczne* zawsze doniośléj działają w społeczności dzikich, a *moralne* w społeczności uobyczajonych należycie ludzi.“

Są to niezawodnie, równie jak poprzednia uwaga, ogólniki, którym nikt dzisiaj nie myśli przeczyć. Dogmatyczną atoli zasługę Filangieri'ego upatrujemy w tém, że stanowczo orzeka wpływ klimatu jako li „spółrzędny“ *nie* wyłączny.

Jako dowód i przykład godzenia z sobą poglądów skrajnych w rzeczy „klimatologji politycznéj,“ a oraz oględnego i wyrozumiałego w téj mierze sądu, przytaczamy nakoniec zapatrywania francuskiego ekonomisty i politycznego męża ([1]) Hipolita Passy. Właściwie mówiąc, wywód poniższy wypadałoby odnieść nie do statyki, lecz do téj części fizjologji państwa, którą pozwoliliśmy sobie nazwać w inném miejscu ([2]) *polityczną Dynamiką*. Mniemamy, że na tém polu, które naturalnie zostawiamy na stronie, autor w innych swych pismach naukowo-politycznych oddał umiejętności niezaprzeczone usługi ([3]).

Passy podnosi wprawdzie wpływ klimatu li jako *jeden* z wielu czynników fizyczno-moralnych rozwoju uobyczajenia ludzkiego, pomija jego doniosłość *bezpośrednio-polityczną* i uwzględnia go tylko ze strony

---

([1]) Jak wiadomo Passy w r. 1849 piastował tekę Ministra Skarbu.

([2]) Ogólne i szczególne źródła nauki o naturze państwa. 1872.

([3]) W r. 1826 Passy wydał pełne trafnych uwag badania swe nad możnowładztwem (Aristocratie). Owocem głębokich i z prawdziwą przedmiotowością pisanych, iście polityczno-*fizjologiznych* badań jego jest dzieło o *Postaciach Rządu* (Des Formes de Gouvernement et des lois qui les régissent,—1870).

postępowego przebiegu cywilizacji. Gdy jednak poszukiwania jego odnośne mniéj są znane, jako czytane li w gronie akademji francuskiéj nauk moralnych i politycznych ([1]), wątek ich przeto przytaczamy *tutaj*, choćby symetrja układu politycznéj statyki miała na tém ucierpiéć.

Po wstępie obfitującym w cenne uwagi o spółecznéj nierówności, jako warunku i podstawie uobyczajenia i o *moralnych* wpływach i czynnikach tego procesu, autor rozpatruje przyczyny jego *fizyczne*.

„Żyzne ziemie, rozległe środki komunikacji handlowéj, temperatury, co miasto przygniatać, urozmaicają potrzeby człowieka, oto warunki życia, postępu i rozkwitu cywilizacji. Społeczności, które warunki te znalazły w obszarach przez nie zamieszkałych, wyprzedziły inne. Te co je napotkały bądź w niewystarczających rozmiarach, bądź w ilości i dobroci niedostatecznéj, rozwijały się wolniéj, lub musiały znieruchomiéć.“ Taka jest teza, którą autor stara się śledząc na kartach dziejów ludzkości rozwinąć i sprawdzić.

Następująca jest koléj, w jakiéj zewnętrzne przyrodzone warunki oddziałać mogły i oddziałały na rozwój postępowy człowieczeństwa.

W pierwszych wiekach przeważnym czynnikiem była *urodzajność* ziemi, w krainach, których ludność mając dostateczne środki wyżywienia, mogła się rozmnożyć i korzystać z chwil swobodnych, sprzyjających uprawie nabytków umysłowych.

Późniéj znacznie handel i żegluga dały popęd rozwojowi przemysłowo-umysłowemu w krainach nadmorskich, co umiały wyzyskać swe terytorjalne położenie i możność, jaką to nastręczało przez ześrodkowanie potrzeb pracą w roli.

Daléj dały się uczuć wymogi różnych *klimatów* zmiennych, dając bodźca czynności, gwoli onych zaspokojeniu. Póki rękodzieła małe uczyniły postępy, ludy stref zimnych dźwigały brzemię licznych potrzeb niemogących być zaspokojonemi i dola ich polepszyła się dopiero wraz ze światłem przekazaném przez kraje korzystniéj od przyrody uposażone.

Od wieku dopiero *powietrzne* warunki dają się doniośléj we znaki trybom życia ziemiańskiego i przemysłowego, wraz z rozpowszechnioną lepszą świadomością dźwigni mechanicznych, kiedy dawniéj rolnictwo jednoczyło swe zajęcia z przemysłem....

([1]) Des Causes qui ont influé sur la marche de la civilisation dans les diverses contrées du globe. 1846. Mémoires de l'Ac. des Sc. Mor. et Pol.

Cywilizacja opuściła się z Południa krocząc ku Północy, ze środka lądów stałych ku wybrzeżom [1]. Gmach to dźwignięty w biegu czasu różnemi rękoma. Narody, które pierwsze jego rzuciły podstawy nie mogły dokonać pracy rozpoczętéj, a te co dzieło rozpoczęte daléj prowadziły, nie były w stanie do budowy więcéj dorzucić jak to co znalazły na szczeblu, na jaki inne bez wpływu przyjaznych *zewnętrznych* okoliczności wznieśćby się nie były mogły.

Faktem jest, że pod szerokością geograficzną krain strefy *umiarkowanéj* lub *zimnéj*, żadna społeczność nie wyzwoliła się sama przez się z pod jarzma pierwotnéj dzikości. Wiadomości, z pomocą których przezwyciężyła przeszkody społecznego rozwoju i udoskonalenia, wzięła od krain południowych. *Dla tego* pochód uobyczajenia odbywa się z Egiptu i Fenicji do Grecji i Rzymu; późniéj znajduje cywilizacja przytułek i opiekę w miastach włoskich w wiekach średnich. Od XIV stulecia postępują narody zamieszkałe w obszarach Francji, Niemiec i Anglji szybciéj, gdyż nabyły wiedzę potrzebną do zwalczenia zapór, jakie im *ziemia* i *klimat* przeciwstawiały. Warunki te, co dawniéj stanowiły dla nich przeszkody, zamieniły się w żywioły i przyczyny działalności, pobudki bogactwa i przemysłu.

Na str. 43—45 autor jasno, zwięźle i z wielką mocą dowodu, wykłada przyrodzone właściwości fizycznego ustroju Europy i następstwa, które jéj przysądziły berło uobyczajenia; mniema jednak, że wraz z postępem wiedzy sięgną te zdobycze po za jéj obszar i udzielą się innym częściom ziemi.

Ostatecznie przyznaje (str. 28) Passy pierwszeństwo pod *każdym względem*, w stanie równowagi i postępu życia społeczno-politycznego, krainom o klimacie *umiarkowanym*, lubo uznaje, że kraje *cieplejsze mogly* były stanąć z niemi na równi. *Moralne* jednak czynniki postępu, nie dopisały im w takiéj mierze jak Europie i jéj osadom.

---

[1] Porów. Perty, Anthropologische Vorträge 1863, str. 152. Gobineau, l. c., t. I, roz. IX, tak określa z Wilhelmem Humboldt'em cywilizacją: *jest to stan względnéj stałości, w którym masy ludzi usiłują zadosyćuczynić pokojowemi środkami swym potrzebom i polorem (Cultur) uzacniają umysł swój i obyczaje.*" Wprawdzie francuski dyplomata-etnograf twierdzenie swe i orzeczenie wypacza dowolném odsądzeniem mniéj zdolnych szczepów od „cywiilizacji." Dowód to tylko jak Psychologja Narodów umysł niektórych ludow wtłacza w formy myślenia mimowiednie skrajne: Francuz, lubo uczony, *musi* rozumować w odskoku, Niemiec zestraja odskok, Polak, jako *sangwinik* *κατ' ἐξοχην* myśli po celtycku. *Sapienti sat....*

VII.

Przedstawiliśmy wybitniejsze teorje o wpływie *politycznym klimatu*, jako siły mniéj lub więcéj *stale* normującéj stan urządzeń ludzkich w państwie. Dla tych którzy nie uznają względnéj, co prawda, acz w *jéj* zakresie swobodnéj *woli* człowieka i człowieczeństwa, którzy tém samém zlewają „etykę“ z „fizyką,“ zbyteczna trudzić się wywodami, iż człowiek *jakiegokolwiek* szczepu, w *każdéj* postaci świadomego siebie jednokształtu i *pospólności*, zwanéj Państwem, acz podaje się i ulega zewnętrznym wpływom natury, z drugiéj strony *może* i *powinien*—o ile go na to stać — wpływy te okiełznać i uczynić powolnemi swoim *celom*.

Ślepych o istnieniu barw przekonywać nie chcemy, ani przekonamy tych co o *celowości* wątpią.... Odsyłamy więc nieprzejednanych przeciwników „wolnéj woli“ do rozdziału V-go, nieuznanych dotąd, przynajmniéj u nas, jak należy *Studjów obyczajowych*, Frauenstadt'a (Das Sittliche Leben, Brockhaus 1866), choć nawiasem powiedziawszy, nie podzielamy *innych* jego poglądów, ani kroczymy za rydwanem „Schoppenhauerystów“.... Bądź co bądź, to jest rzeczą niezawodną, że klimat wywiera na państwo i jego urządzenia pewne następstwa, stosownie do położenia krajów i ich wpływu wzajemnego na wymianę i spółek (*Verkehr*), o ile te zawisły od rozmaitego uposażenia krajów udzielnie rządzonych w płody fauny i flory, oraz w warunki przemysłu *przetwórczego*.

Nie ulega téż wątpliwości, co objaśnia i wykazuje nauka o związkach *socjalnych*—koinonetyka,—że wpływ ów klimatu użycza się tym związkom, w części zmieniając ich rodzaje, liczbę i spójność, a gdy rodziny, stany i klasy przemożnie oddziaływają na tok i stan ustawodawstwa i zarządu, że i te *polityczne* funkcje narodowéj lub zrzeszonéj politycznie różnoszczepowéj społeczności podają się i warunkują doniosłością klimatycznych wpływów. Następstwa te — które nazwalibyśmy *ekonomiczno-socjalnym* wpływem zewnętrznéj przyrody — dla nas jednak są li *pośrednie*, pośrednio działając na władzę państwową. Tak je nazwał nieśmiertelny „niemiecki Monteskjusz“ Karol Salomon Zachariae ([1]).

W dawnych wiekach różnice w „pośrednich“ następstwach klimatu na państwo, daleko bardziéj uwydatniały się między pojedyńczemi na-

([1]) *Vierzig Bücher vom Staate*, Ks. IX.

rodami, przy ich odosobnieniu, zasklepieniu i braku środków komunikacyjnych i obcowania wzajemnego przemysłowo-umysłowego. Ale tutaj właśnie zapory i przedziały, usunęła inteligencja i *wolna wola* człowieka, czyli wpływ „*człowieka na naturę zewnętrzną*,“ mówiąc słowy Buckle'a.

To co w téj mierze należy do Ekonomiki, skreślił i przedstawił Roscher, lepiéj jak kto inny. Znamy go wszyscy.

Rozważmy natomiast również widoczne acz nie zwiedzione w pewien szyk i układ *bezpośrednie* następstwa klimatu na państwo. Poprzedni rozbiór i wykład „klimatologów politycznych,“ zadanie to posunął naprzód i ułatwił.

Naturalnie, że i w „dogmatycznéj“ części naszéj pracy nie należy szukać prawd *nowych* lub *nieznanych*. Błędem jest i spuścizną beletrystyki, domacywać się wszędzie i zawsze „oryginalności“ w pomysłach, a nawet przedstawieniu *umiejętnéj* tezy. „Oryginalną“ jest téż i po części cała literatura t. zw. „Polityki,“ jako teorji politycznego kunsztu, pstrocizną niedowarzonych lub dziwacznych i *podmiotowych* przywidzeń nęcąca umysł. Nie kto inny atoli jak Robert Mohl uznaje ją za „stek miernoty.“ *Dzisiaj* statyści uczynią wiele, jeśli obznajmią adeptów ich wiedzy z rezultatami i nabytkami piśmiennictwa odnośnego w układzie i szyku *własnym*, spostrzeżenia i wnioski poprzedników rozwijając i uzupełniając. Wniosek jednak stąd „jakobyśmy się wzajemnie *przepisywali*“ jest wnioskiem *de vinculo a baculo*.

Nie wahamy się tedy pomnożyć cennych spostrzeżeń Gerstnera ([1]) kilkoma własnemi.

Nie ulega wątpliwości, że klimat dał podstawę do układu i rozkładu *czasu* i jego *miary*, o ile te zawisły od obrotu ziemi na około słońca i własnéj osi. Narody wyżéj politycznie uobyczajone, posiadają *własny kalendarz* i *system miar i wag*, któreby były urządzeniami niemożliwemi, gdyby narody owe nie znały fizycznych warunków ustroju ziemi w związku ze światem planetarnym i jego oddziaływaniem na nasz padół. Ludy zacofane marnieją lub giną w braku tych dwóch wielkich dźwigni „cywilizacji“ nietylko materjalnéj,“ zawisłéj od pewnego ładu oznaczonego czasem i przestrzenią, lecz stanowiących urządzenia *polityczne i administracyjne* ([2]).

([1]) *Grundlehren der Staatsverwaltung. Einleitung*, rozdział 7, § 30.

([2]) Por. ciekawy ustęp Cornwall Lewis'a: *Methods of Observation and Reasoning in Politics*, II, 393, gdzie mowa o wpływie „meteorologji na naukę o państwie.“

Narody owe nie są w stanie zdać sobie sprawy i wymierzyć kolei czasu we wspólnie przebieżonym żywocie, nie posiadając *pisanych dziejów*, które znowu niemożliwe są bez roczników. Gdyby nawet dzieje te przechodziły z ust do ust jako podanie, zakażone bywają zabobonem i przesądem.

Nadto lepsza znajomość fizycznego ziemioznawstwa, a więc i klimatu—in lato sensu,—doprowadziła rządy i ludy *oświecone* do *wyrównania*, za pomocą międzypaństwowych umów i układów, odstępów zachodzących w *miarach* i *wagach*; jest to jak nadmieniono urządzenie *polityczne*, albowiem tylko władza zwierzchnia w kraju, porozumiawszy się z podwładnemi lub innemi państwy, nadaje tym jéj równie jak i całéj krajowéj społeczności utworom, piętno **ważnika**, tak jak w szeregu zjawisk wymiennych, materjalnych, sankcją swą zamienia monetę w narzędzie *legalnych* wymian. Wyciska przez to państwowa władza niejako piętno powszechnie uznanego i wielostronnie obowiązującego *spółmiernego* narzędzia i *stopnia wartości*, urzędownie stwierdzonego (Währung).

Dalszém następstwem odmiennego w różnych strefach i u różnych ludów klimatu jest to, że *stosunek dnia do nocy* warunkuje w różnym zakresie działanie władzy centralnéj i wyręczających ją władz miejscowego samorządu administracyjnego w sprawach *bezpieczeństwa publicznego*. Czujność organów administracyjnych różni się w téj mierze wielce, np. w straży ogniowéj, w miarę tego, jak należy odpowiednie wydarzeniom tym przedsięwziąć środki zapobiegawcze i zawisła od tego czy północny klimat więcéj daje do nich pochopu.

Różnicę nadmienioną przejawiają też *pory roku*. Na Południu, w krajach podzwrotnikowych lub niedalekich od zwrotników, lub téż na odległéj Północy, gdzie lato i zima nie są przedzielone od siebie porami przejściowemi, jednostajność i długość tych pór, usposabia mieszkańców do względnéj, naturalnie, bezczynności i nastraja ich do opieszałości, ale téż i władzy zwierzchniéj odejmuje troskę śledzenia za ich ruchem i czynnością, lub téż przeciwnie przynagla ją do użycia środków pobudzających podwładnych z odrętwienia. Władza działa w téj mierze bądź przez środki i zakłady *wychowawcze* i odpowiedni kierunek *ukształcenia* duchowego, bądź téż popiera wprost większą energją, w najgorszym razie daje zapomogi z funduszów gminy lub skarbu publicznego. Jasna rzecz, że w ogóle inne są zadania władzy państwowéj i administracyjnego samorządu *(samozarządu)*, inne ich zachowanie w sprawach publicznéj *dobroczynności*, *przepisach o drożyźnie* i t. p. w Egipcie lub krajach gorących, w podzwrotnikowych rzeczachpospolitych Ameryki, a inne w Europie południowéj, średniéj i półno-

cnéj. O ile na ową ospałość i bezczynność wpływają czynniki *szczepu*, roztrząsają etnografja i etnologja, oraz poddział téj ostatniéj, t. zw. psychologja narodów. Do nas to nie należy. W krajach umiarkowanego klimatu zajęcie ludności *publicznemi robotami* jest zagadnieniem praktycznéj nauki zarządu, które stawia się zgoła odmiennie w obec odmiennego ustroju ogniw społeczeńskich, większéj poradności i zapobiegliwéj czujności mieszkańców, aniżeli w nawykłéj do opiekuńczego wpływu ustawodawców i rządów ludności krajów klimatycznie upośledzonych. To téż płytkie i niewystarczające są w tym względzie formuły prokrustowe nie uwzględniającéj owych właściwości i odcieni Filozofji prawa i państwa, równie jak doktryna laisser faire, laisser aller, która *tylko* w umiarkowanym klimacie powstać i zagnieździć się mogła!

Innemi słowy, zadania państwa jednako oznaczone co do *jakości* przez filozofją prawno-polityczną, zmieniają *ilościowo* jéj kompetencją i nabierają barwy *miejscowéj* odpowiednio do różnic klimatycznych w obec—politycznéj *fizjologji*. Oczewista, że to co się rzekło przed chwilą, bynajmniéj nie upoważnia władzy do karmienia darmozjadów lub do przeprowadzania *bezużytecznych* robót publicznych. Kryterjum tutaj daje znowu teorja kunsztu politycznego, czyli, strictissimo sensu, polityka umiejętna.

a) Dla *ustroju* państwa i *prawodawczéj* jego władzy, klimat pociąga i skutkuje pewne następstwa, które trwałość jego mogą na szwank narazić. Któż z nas nie widzi np. jak *obok moralnego* rozkładu lub upośledzenia **nb.**, namiętności rozgorzałych ustawodawców hiszpańskich i włoskich fatalne częstokroć wywołują następstwa, siejąc waśń, prywatę i stronniczość, kiedy chłodny statek i poczucie spólnego dobra byłyby odpowiedniejsze i dla *ogółu* i dla jednostek? *Nie bez wpływu* téż klimatycznego, wojskowa anarchja i rządy klerykalne zachwaszczają republiki południowéj Ameryki, choć wiele sprawiają tu złego, a może najwięcéj ciemnota, waśń szczepowa i inne czynniki t. zw. *etniczne* (¹) odosobnione od trwałych i niespożytych *etycznych*, gdzie *filozofji* państwa zostawiamy ostatnie słowo.

U ludów Południa góruje bezsprzecznie *wyobraźnia* nad rozsądkiem i umem. Stąd żądają zazwyczaj południowcy od władców swych, aby otaczali się pozorami przepychu i blasku; stąd *albo* doznawszy zawodu

---

(¹) Por. Esshaver: *Grundlehre des Staates*, str. 74 i następne. Przy téj sposobności zwracamy uwagę czytelnika na to cenne, acz przerwane i niedokończone dziełko, pełne przy całéj cierpkości tonu polemicznego, zdrowych skazówek o tém jak należy *pozytywnie* rozumować w rzeczach państwowych.

zapalczywie obalają własne bogi, lub też cechuje ich uległość i zaufanie, czego świadkiem np. głośna swego czasu rządowa parlamentarna demonstracja w Kairze, gdy reprezentanci zajmując Izbę dla nich przeznaczoną, dowiedziawszy się, że opozycja zazwyczaj zajmuje *lewą* stronę, pokwapili się hurmem zająć wszystkie ławki po stronie *prawéj*... Ani słowa, dążność ta umysłu, podsycana klimatycznemi wpływami, ułatwia perjodyczną dyktaturę i w ogóle jedynowładztwo. Zawsze uwagę Buckle'a, iż w skrajnych klimatycznych warunkach zamieszkałe ludy, odznaczają się niestatecznością usposobień, poczytujemy za głębszą i zasadniejszą od „mniemanéj zmienności urządzeń politycznych" narodów *umiarkowanego* klimatu, jaką wygłaszał Mentesquieu. Tkwi jednak ziarnko prawdy w rozdziale 13-m sławetnéj XIV ks. „Ducha Praw," gdzie mowa o klimacie W. Brytanji. Analogja „spleenu" z samobójstwem i wstrętem do rządów *samowładnych*, co prawda jest tak nakręcona, jak ów język barani w związku ze słuchaniem opery. „Choroba duszy" usposabia, zdaniem Montesquieu'go, Anglików do tego, że nie znoszą wybryków samowładcy i w ogóle jednostki, lecz przekładają nad nie „rządy ustaw."

K. Frantz ([1]), któremu oddaliśmy w swém miejscu należną cześć i uznanie, szydzi wprawdzie z owego abstrakcyjnego „rządu ustaw" i z „mocy ustawy" choć przyznaje, że ustawy mogą mieć właściwą sobie moc (Rechtskraft), nb. gdy ją ludzie uznają i w życie wprowadzają. To pewna wszakże, że każdy dojrzały naród, poważa własne dzieło, a niewątpliwa również, że cały polityczny ustrój W. Brytanji powstał z szeregu kompromisów między władzą i podwładnymi, *ustawa zaś niczém inném dziś nie jest* ([2]). O ile wpłynąć mógł na to klimat, rzecz to inna, acz sam twórca Ducha Praw wytłómaczył pono trafniéj związek politycznéj swobody z naturą obszaru w inném miejscu, mówiąc o narodach wyspiarskich w ks. XVIII-éj. Całkiem ma słuszność, gdy twierdzi w tejże księdze o Holandji, że natura stworzyła ją do *rządu umiarkowanego*, bo skład jéj obszaru usilnie wywalczonego przez człowieka żywiołom niedozwala ludziom poddać się *nieograniczonym* władcom. Biorąc słowo klimat w poznaném dawniéj znaczeniu najrozciąglejszém całokształtu ziemnych warunków, twierdzenie to jest zupełnie przez dzieje tego kraju sprawdzoném.

Łagodność klimatu i pór roku, dozwoliła ongi Ateńczykom i Rzymianom odbywać codzienne narady i zgromadzenia politycznej donio-

---

([1]) *Naturlehre des Staates*, str. 185 porów. z 60.

([2]) Porów. Stein, *Vollziehende Gewalt*, 2-gie wyd. Gesetz und Verordnung.

słości w miejscach publicznych i pod gołém niebem, kiedy przeciwnie starożytni Germanowie i Sławianie odbywali swe wiece, roki i sejmy tylko w porze wiosennéj. Prawda téż, że ostatnia pora roku sprzyja rozruchom i nastraja umysły do gwałtownych zatargów lub wywrotu. W téj mierze jednak badania *psychjatryczne*, bez których *wszechstronnie* „teorji rewolucij" pojąć niepodobna, za mały zebrały dotąd plon, aby można było wyrokować o związku klimatu z tym objawem nie *statycznym* lecz *dynamicznym* w państwie....

b) Następstwa bezpośrednie klimatu dla spraw *zarządu* państwa, są nierównie liczniejsze, wyłuszczenie ich ogarnia cały zakres ustawodawstwa administracyjnego, jak wiadomo, olbrzymi. Pokrótce téż je tylko zaznaczymy, nie kusząc się o wyczerpujący rozbiór. Naprzód rząd każdy *oświecony*, winien uwzględnić i uwzględnia zazwyczaj pory roku, kiedy bierze się do przeprowadzenia przeobrażeń w służbie administracyjnej i jéj składzie. Raptowne i nieoględne zmiany i przemieszczenia liczne urzędników podczas zimy narażają ich zdrowie, skutkują często przewłokę w służbie, wymagają zmian często trudnych, w ustawieniu gmachów i sal służbowych i t. p. Daléj wziąć trzeba pod uwagę warunki hygieniczne związane z miejscem i otoczeniem szpitali, koszar, zakładów więziennych, ile że skupienie mnóstwa ludzi na przestrzeni ograniczonéj wymaga odpowiedniego czystego powietrza i nie ma, zgodnie z ich założeniem, krępować ruchu osób i tak zniewolonych do spólnego pożycia.

W krajach południowych, jak widzieliśmy już, klimat doniośléj oddziaływa na ruch małżeństw, śmiertelność i inne zjawiska populacjonistyczne. Stosunek obojga płci odmienne skutkuje tam rezultaty jak w krajach strefy umiarkowanéj, dając podnietę do wielożeństwa, wielomęztwa, a nawet dając pochop do zdrożności, których skutki populacjonistyczno-społeczeńskie przekazały nam dzieje dawnéj Grecji i Rzymu, mimo szczytne skąd inąd przykłady greckiéj „paidei".... Jasna rzecz, że „policja zaraz" (Seuchenpolizei und Seuchenwesen) musi téż brać w rachubę niekorzystne warunki wpływu klimatycznego tych krajów. Wiadomo skąd inąd, że w Europie wiele dobrego w téj mierze dokonano ([1]).

Z porami roku zostają w ścisłéj łączności przepisy o prawie polowania i chowie zwierzyny, przyczém ustawodawca bierze pod uwagę większą lub mniejszą i wymogom zwierzynostanu krajowego odpowiednią jéj obfitość.

([1]) Por. Stein'a, *Oeffentliches Gesundheitswesen* 42—51 i piśmiennictwo odnośne.

Zbyteczna nakoniec zwracać uwagę na *ochronę własności* leśnéj i tylokrotnie, in thesi, uznaną sprawę porębów nielegalnych w lasach. Gdy jednak w krajach północnych i umiarkowanych uważamy ją za kapitalną i sofizmatami indywidualizmu wypaczoną, przeto jak najkrócéj a jędrnie niszczenie samowolne lasów dla brudnego sobkostwa, mienimy być *zbrodnią ekonomiczno-narodową*. Przeciwnemi argumentami wrzekomego laisser faire gardzimy....

Formalnie kwestja ta należy, zdaje nam się do nauki policji, jako związana z prawem godziwego *przymusu* cząstek przez całość wykonywaném i dla tego bynajmniéj nie usprawiedliwiamy prof. Andrejewskiego (¹), że przekazuje ją ze względów wydawniczych „Policji Dobrobytu." *Materjalnie* uważamy zagadnienie całe za rzecz *ostatecznie* rozstrzygniętą. Tyle niezawodną, że pewna ilość lasów jest bezwzględnie *niezbędną* dla zachowania jednostajności klimatu, że trzebież ich samowolna skutkuje wylewy rzek, a więc pośrednio zgubną jest dla spraw ziemiańskich. Stąd wniosek, że właśnie w krajach o umiarkowanych klimatach, władza zwierzchnia mocna jest ograniczyć po prawie i słuszności karczunki, lub wprost tåkowe zakazywać. Lasy zachowują jednostajny klimat—in stricto sensu—przez to, że zaopatrują powietrze przez proces wdychania w dostateczną ilość kwasorodu i wodorodu, pomagają tworzeniu się rosy, zatrzymują nawałnice, ujednostajniają rozkład deszczów na pory roku, słowem *miarkują* odskoki gorąca i zimna. Naturalnie, że nie mają tego znaczenia dla krajów z klimatem *morskim*, jak np. Anglja. Anglomanja atoli w téj mierze prowadzi do zguby i jest nonsensem. Oczewista, że to bynajmniéj nie przesądza *skarboznawczéj* kwestji zatrzymania lasów w ręku państwa.

Zamykamy nasze badania nad politycznym wpływem klimatu wnioskiem, w którym zbiegają rezultaty krytyki i spostrzeżeń poprzedniego wykładu.

Odwrócić, zażegnać i unieważnić wszechstronny wpływ klimatu, jako całokształtu ziemno-powietrznych warunków kraju pewnego, władza zwierzchnia nie może, jeżeli mówimy o bezpośrednich jego następstwach. Owszem, rzeczą jéj równie jak obywateli jest wpływ ten umiéć wyzyskać jak najszerzéj, przeciwdziałając mu w granicach roztropności i sił ludzkich.

Co się tycze następstw klimatu pośrednich, t. j. różności potrzeb i środków ich zaspokojenia, a więc rozmaitości i liczby gałęzi zużytkowania wytwórczego i *utwórczego* (kulturalnego) zasobów pracy mate-

(¹) Полицейское Право, I, str. 113 i 114.

rjalnéj i umysłowéj, te *może* człowiek tém łacniéj *wyrównać* im więcéj pracą tą zdobywa sobie niezależność od przyrody zewnętrznéj. Lubo więc położenie kraju i jego klimatu jest okolicznością *daną*, może jednak państwo, jako zbiorowość *jednym* ożywiona duchem, wyswobodzić się od nich, urozmaicając te warunki odnośnie nb. do *pośrednich* klimatu następstw.

Przedmiotem politycznéj Statyki nie jest zbiorowy żywot i stan tego lub owego kraju, ale owszem przyrodzona ich rozmaitość, pożądana w interesie międzynarodowéj *spólności*. Państwo więc osiągnąć w téj mierze może swe zadania li przez umowę i układ z innemi politycznemi całostkami, obwarowując traktatami jednostajny zarząd spraw bezpieczeństwa i zdrowia publicznego, handlu i wymiany, rozpierając obwód swój *wolną wolą* rozszerzenia granic cłowych i dróg komunikacyjnych. Temat ten jednak należy już do rzeczy o *rozmiarach i obwodzie* państwa.

Kraków, dnia 23 grudnia 1872 r.

KRONIKA EKONOMICZNA.

A. Krajowa. *Wiadomości statystyczne za r. 1871, dotyczące gubernji Łomżyńskiéj.—Przepisy o upoważnianiu budowy dróg żelaznych.—Dochody celne Rosji w roku 1872.— Zmiany w Ustawie Warszawskiego Towarzystwa Ubezpieczeń od Ognia.—Opodatkowanie instytucij Kredytowych na zasadzie solidarności członków opartych.—Sprawy Tow. osad rolnych i przytułków rzemieślniczych. — Bank Dyskontowy Warszawski w r. 1871—72.—Nadzw. Ogólne Zebrania Dr. żel. Warsz.-Wied. i Warsz.-Bydgoskiéj.*

B. Zagraniczna. *John Stuart Mill. — Bank Kredytowy Donimirski, Kalkstein, Łyskowski i Sp. w Toruniu w 1872 r.*

A. KRAJOWA.

Wiadomości statystyczne za r. 1871, dotyczące gub. Łomżyńskiéj.

Gubernja Łomżyńska, położona w strefie północnéj Królestwa Polskiego pod 52°,11″ szer. pół. i 39°,45″ dług. wsch., graniczy od północy z gubernją Suwalską, od wschodu z Grodzieńską, od południa z Siedlecką i Warszawską, od zachodu z Płocką, a od północo-zachodu z Prusami.

Przestrzeń ogólna gubernji wynosi 10.134 wiorsty kwadr., czyli 1.055.648 dziesiatin kwadr., w téj liczbie znajduje się: pod zabudowaniami, ogrodami i placami 53.186 dzies. 800 saż. kwadr., pod gruntami ornemi 530.790 dzies. 1.800 saż. kw., pod łąkami 131.406 dzies. 1.250 saż. kw., pod rzekami, jeziorami, bagnami i drogami 44.021 dzies. 1.940 saż. kw., pod lasami rządowemi 127.382 dzies. kw., pod lasami prywatnemi 145.156, dzies. 2.180 saż. kw., pod piaskami i nieużytkami 23.722 dzies. 210 saż. kwadratowych.

Pod względem administracyjnym gubernja Łomżyńska podzielona jest na 8 powiatów: Łomżyński, Kolneński, Makowski, Mazowiecki, Ostrowski, Ostrołęcki, Pułtuski i Szczuczyński; posiada 9 miast, 25 osad (z tych 21 które były poprzednio miasteczkami), 2.784 wsie i 90 gmin wiejskich.

Budynków w gubernji znajduje się: kościołów i klasztorów wyznań chrześciańskich — murowanych 62 i drewnianych 66, synagog i domów modlitwy—murowanych 17 i drewnianych 27, domów mieszkalnych—murowanych 1.235 i drewnianych 51.188, budynków niemieszkalnych — murowanych 751 i drewnianych 65.335, razem budynków murowanych 2.065 i drewnianych 116.616.

Ludność gubernji na początku 1871 r. wynosiła 479.931 mieszkańców obojéj płci. W ciągu roku urodziło się dzieci: płci męzkiéj 10.980, żeńskiéj 9.672, razem 20.652; w téj liczbie było: z prawego łoża 20.007, z nieprawego 645. Zmarło: mężczyzn 5.480, kobiet 5.404, razem 10.884. Przewyżka urodzonych nad zmarłymi wynosi 9.768 osób. Ogólna przeto liczba ludności gubernji wynosiła na początku 1872 roku 489.699 mieszkańców. Od roku 1867, t. j. w ciągu ostatnich pięciu lat, przybyło w gubernji 33.270 mieszkańców. Ogólna liczba ludności dzieli się: podług wyznań: prawosławnych 1.272, greko-unitów 540, katolików rzymskich 402.146, ewangelików 10.359, starozakonnych 75.382; podług stanów: szlachty dziedzicznéj 344, osobistéj 634, duchowieństwa wszelkich wyznań chrześciańskich 650, kupców 1.201, mieszczan 109.355, drobnéj szlachty 120.665, kolonistów 12.728, cudzoziemców 1.145, włościan posiadających grunta na własność 170.898, włościan bezrolnych 44.784; resztę zaś ludności stanowią wojskowi i osoby nie należące do stanów wyż wyszczególnionych W ciągu roku 1871 zawarto w gubernji związków małżeńskich 3.126, w téj liczbie w miastach 619, po wsiach 2.507.

Grunt w gubernji jest po większéj części na wpół piaszczysty (z wyjątkiem przestrzeni piaszczystéj na północo-zachodzie), od spodu zaś gliniasty; jest on przydatny do uprawy wszelkiego rodzaju zboża i roślin okopowych.

Stopień wydajności gruntu można obliczyć mniéj więcéj z następującego rezultatu urodzajów zboża w gubernji w roku 1871 (w którym urodzaje były średnie): wysiano pszenicy oziméj 29.290 czetwerti, żyta 133.805 cz., pszenicy jaréj 2.400 cz., owsa 103.085 cz., jęczmienia 33.791 cz., gryki 18.047 cz., innego zboża jarego 25.350 cz., zasadzono kartofli 266.013 cz. Zebrano zaś: pszenicy oziméj 137.257 cz., żyta 623.902 cz., pszenicy jaréj 9.094 cz., owsa 386.593 cz., jęczmienia 149.779 cz., gryki 65.075 cz., innego zboża jarego 117.539 cz., kartofli 1.246.574 cz. Rezultat

urodzajów był w ogóle dobry i wyżywienie ludności było dostatecznie zabezpieczone.

Pod względem gospodarstwa wiejskiego, gubernja Łomżyńska znajduje się w położeniu dość dogodném. Gęsta ludność, łatwość odbytu na produkta rolne i dobroć gruntu — wszystko to powinnoby przyczyniać się do rozwoju gospodarstwa racjonalnego; lecz brak środków materjalnych i pracy energicznéj tamował dotąd rozwój wszystkich gałęzi gospodarstwa wiejskiego.

W ostatnich dopiero czasach gospodarstwa w większych posiadłościach, dzięki zastosowaniu najnowszych sposobów uprawy gruntów i zaprowadzeniu wydoskonalnych narzędzi rolniczych, zaczęły polepszać się i wstępować na drogę normalnego rozwoju. Gospodarstwo u drobnéj szlachty, z któréj składa się znaczna część ludności gubernji i która jest po większéj części uboga (z wyjątkiem drobnéj szlachty powiatu Mazowieckiego), znajduje się w złym stanie; główną tego przyczyną jest zakorzeniony pomiędzy tą szlachtą szkodliwy zwyczaj rozdrabniania gruntów dla podziału pomiędzy członków rodziny.—Włościanie, od czasu nadania im gruntów na własność, zaczynają czynić znaczne postępy na drodze do polepszenia i rozwoju gospodarstwa wiejskiego. — System gospodarstwa w gubernji jest po większéj części trzypolowy. Gospodarstwo płodozmienne zaprowadzone jest jedynie w majątkach zamożniejszych, w których oprócz zboża, uprawiane są także rośliny pastewne, zwłaszcza wyka i koniczyna. Uprawa gruntów dokonywa się wszędzie prawie za pomocą nawozu, a w niektórych tylko miejscowościach (jako wyjątek) używane są do uprawy glina, szlam i torf. Ze zbóż ozimych i jarych sieją: pszenicę (któréj gatunki rozmaite mają nazwy miejscowe: sandomierka, szklarka i arnautka), żyto zwyczajne i amerykańskie, jęczmień, owies, grykę, groch; z roślin okopowych kartofle; z roślin pastewnych koniczynę i wykę; oprócz tego uprawiane są w nieznacznéj ilości proso, rzepak, len i konopie. Te dwie ostatnie rośliny rozpowszechnione są najbardziéj w powiecie Ostrołęckim, którego ludność trudni się po większéj części wyrobem płótna na warsztatach ręcznych. — Oprócz tego, w powiatach Ostrołęckim i Makowskim uprawiane są z powodzeniem buraki, które odstawiają do cukrowni: Łukowa, Krasiniec i Gucin. — Kartofle stanowią główny artykuł konsumcji miejscowéj i handlu na targach w niektórych miejscowościach; i tak np., w części powiatu Kolneńskiego zastępują one zboże, którego rodzi się tam bardzo mała ilość. W gub. Łomżyńskiéj znane są dwa gatunki kartofli: czerwone (proste), z których pędzą okowitę, i białe, używane wyłącznie do jedzenia; lecz ten lepszy gatunek kartofli prędzéj ulega zepsuciu.

Ł ą k i w gubernji Łomżyńskiéj ciągną się głównie wzdłuż brzegów rzek Niemna, Bugu, Narwi i innych, oprócz tego zaś znajdują się także wśród lasów, na polanach; łąk zaś polnych gubernja nie posiada wcale, z wyjątkiem roli obsianéj koniczyną. Wszystkie łąki razem wzięte stanowią $^1/_5$ część ogółu przestrzeni gruntów.

L a s ó w gubernja posiada znaczną przestrzeń. Największe lasy znajdują się w powiatach Ostrowskim i Makowskim, są to zaś po większéj części lasy iglaste, przeważnie sosnowe, pomięszane gdzie niegdzie z drzewami liściastemi. Prawidłowe gospodarstwo leśne i sztuczne zasadzanie lasów prowadzone jest tylko w lasach rządowych. Na użytek miejscowy gubernji wystarczają własne lasy, a oprócz tego znaczna ilość drzewa spławia się za granicę, do Gdańska; również wszelkie fabryki i zakłady przemysłowe w gubernji opalane są drzewem miejscowém. Szczegóły dotyczące gospodarstwa leśnego w gubernji Łomżyńskiéj, podamy w osobnym artykule.

H o d o w l a b y d ł a w gubernji Łomżyńskiéj jest nieznaczna. Konie rasy miejscowéj są małe i niesilne, z wyjątkiem miejscowości zaludnionych przez kurpiów, gdzie można widziéć konie posiadające dobre przymioty. Gubernja nie posiada stadnin, lecz niektórzy właściciele dóbr trudnią się sami poprawą rasy koni i trzymają w tym celu ogiery rasy arabskiéj i angielskiéj. Niektóre miejscowości posiadają bardzo piękne bydło rogate; tak np. w powiecie Ostrołęckim, w majątku Szczawin, należącym do p. Glinki, hodowane jest z wielkiém powodzeniem bydło rasy holenderskiéj i szwajcarskiéj, i oprócz tego są tam owce cienko-wełniste — merynosy. Gubernja Łomżyńska posiada: koni 68.705, bydła rogatego 173.772, owiec prostych 157.247, cienkowełnistych 106.465, trzody chlewnéj 125.963, kóz 1.265, osłów i mułów 4, razem 633.241 sztuk.

H a n d e l w gubernji Łomżyńskiéj, ograniczony do rozmiarów bardzo nieznacznych, znajduje się po większéj części w ręku drobnych handlarzy starozakonnych, których wpływ na targi wewnętrzne jest tak znaczny, że niedopuszcza najmniejszéj konkurencji, w braku zaś przedsiębiorczości ze strony pozostałéj ludności, unicestwia wszelkie usiłowania, skierowane do prowadzenia regularnych operacij handlowych. Głównemi przedmiotami handlu wewnętrznego są: artykuły żywności, wyroby rzemieślnicze, wyroby lniane i bawełniane, towary galanteryjne i sukno. W handlu zewnętrznym, tranzytowym, kapitaliści miejscowi nie biorą żadnego udziału. W ciągu atoli trzech lat ostatnich, zaczęły zwiększać się stopniowo stosunki handlowe gubernji Łomżyńskiéj z Prusami, przez komorę boguską, z powodu budującéj się drogi żelaznéj brzesko-grajewskiéj. Nie ulega wątpliwości, że otwarcie ruchu na drodze pomienionéj i zaprowadzenie w osadzie Grajewie, w powiecie Szczuczyńskim, komory 1-éj klasy, wpłynie na ożywienie działalności

handlowéj w gubernji, zwłaszcza zaś w osadzie Grajewie, gdzie i teraz spostrzedz się już daje znaczny ruch około budowy nowych sklepów i składów na towary, oraz zakładania kantorów expedycyjnych. Osada ta stanie się z czasem dość znacznym i ważnym punktem handlowym. — Przedmiotami handlu wywozowego z gubernji za granicę są: drzewo, artykuły żywności, siano, bydło, skóry niewyprawne i wełna. — Podług danych za rok 1866 (świeższe wiadomości nie są posiadane), przez znajdujące się w gubernji Łomżyńskiéj komory celne wincencką i boguską, oraz przykomórek celny dąbrowski, *wywieziono* z gubernji za granicę: rozmaitych materjałów i artykułów dla fabryk, rzemiosł i rolnictwa za rs. 9.462,75; wyrobów fabrycznych, przemysłowych i rzemieślniczych za rs. 7.956; rozmaitych towarów za rs. 54.441; artykułów żywności za rs. 91.664; monety złotéj za rs. 540 i monety srebrnéj za rs. 8.278. *Przywieziono* z zagranicy do gubernji: materjałów surowych i nawpół wyrobionych, dla fabryk i zakładów przemysłowych za rs. 11.255; wyrobów fabrycznych, przemysłowych i rzemieślniczych za rs. 10.805,50; rozmaitych towarów za rs. 1.658; artykułów żywności za rs. 128.293; monety srebrnéj za rs. 7.518. Ogółem przywieziono za rs. 159.529,50, wywieziono zaś za rs. 172.341,75; wywóz zatém był większy o rs. 12.812,25. — Oprócz tego znaczny ruch handlowy odbywa się w gubernji *rzekami spławnemi*, które są: Bug na granicy południowéj, Narew i wpadająca do niéj rzeka Bóbr. Rzekami temi spławiane są głównie: drzewo, zboże, len, smoła i łój. Przystanie znajdują się: na r. Narwi — pod miastami Tykocinem i Pułtuskiem; na Bugu—pod Wyszkowem, oraz we wsi Zegrze (w pow. Pułtuskim). Przystanie te służą jedynie do zatrzymywania się statków i tratew idących do Wisły i spławianych tą rzeką częścią do Warszawy, częścią zaś do Gdańska. Na rzekach wyż przytoczonych przeszło podczas żeglugi 1869 roku 182 statki i 1.670 tratew, na których było 2.960 flisaków i za rs. 225.100 ładunku.

Odbywające się w gubernji *jarmarki* (w ogólnéj liczbie około 180, oprócz zwykłych targów tygodniowych), mają charakter zwyczajnych targów jednodniowych, nie odznaczają się znacznemi obrotami i ułatwiają jedynie odbyt na artykuły żywności, bydło robocze, zboże, sprzęty i narzędzia gospodarskie, obuwie i ubranie włościańskie i inne przedmioty gospodarstwa wiejskiego. Na szczególną uwagę zasługuje jedynie jarmark na św. Wojciech w m. Ciechanowcu, w pow. Mazowieckim, pod względem zarówno znacznych stosunkowo obrotów handlowych, jak i wielkiego zjazdu mieszkańców z sąsiednich i dalszych gubernij. Głównym przedmiotem handlu na tym jarmarku są konie. W ostatnich zresztą czasach, jarmark ten utracił swe dawne znaczenie. Na wszystkie jarmarki w gubernji przywieziono w 1869 roku towarów za rs. 624.000, sprzedano za rs. 452.000.

W r. 1871 wykupiono w gubernji świadectw na prawo trudnienia się handlem: pierwszéj gildji 2, drugiéj 224; innych świadectw 6.804. Za świadectwa i bilety na prowadzenie handlu osiągnięto, razem z karami pieniężnemi rs. 36.375,40.

Przemysł w gubernji znajduje się na bardzo niskim stopniu rozwoju i nie wywiera najmniejszego wpływu na zwiększenie dobrobytu mieszkańców. Oprocz kilku miejscowości powiatow Ostrołęckiego i Kolneńskiego, w którym włościanie trudnią się wyrobem płótna sprzedawanego przeważnie na miejscu (znajduje się tam około 4.000 ręcznycd warsztatów tkackich, na których wyrabiają rocznie około 300.000 arszynów płótna, wartości rs. 40.000), w innych częściach gubernji panuje prawie zupełna w przemyśle stagnacja. — W r. 1871 czynnemi były w gubernji Łomżyńskiéj następujące zakłady przemysłowe: 53 gorzelnie, 4 fabryki wódek, 42 browary, 13 fabryk miodów, 3 cukrownie, 5 fabryk świec łojowych, 44 garbarnie, 46 cegielni, 1 huta szklanna, 1 tartak, 31 smolarni, 13 fabryk octu, 2 fabryki wyrobów miedzianych, 5 fabryk wyrobów żelaznych i blaszanych, 1 fabryka narzędzi rolniczych, 5 farbiarni, 24 olearnie, 2 młyny parowe. Wartość produkcji wszystkich tych fabryk i zakładów przemysłowych wynosiła w r. 1871 rs. 1.000.000, pracowało zaś w nich 708 robotników.

Z pomiędzy zakładów przemysłowych przerabiających produkta surowe, zasługują na niejaką uwagę smolarnie. Każda smolarnia składa się po większéj części z dwóch zwykłych pieców z cegły, z kożuchami, niektóre zaś z nich z rezerwoarami na terpentynę. Piece te są prostéj konstrukcji, z wyjątkiem smolarni p. Zakrzewskiego, w obrębie lasu rządowego Ruda (w leśnictwie Brok), gdzie wyrabiają smołę, kwas drzewny i terpentynę; ta ostatnia zaś przerabiana jest na oléj do lamp. — Do liczby szczególnych zatrudnień w gubernji Łomżyńskiéj, należy także poszukiwanie bursztynu w obrębie powiatu Ostrołęckiego. Wyrobami z bursztynu trudnią się bracia Bernstein w Ostrołęce. — Entrepryzami, dostawami, transportami i rzemiosłami trudnią się w gubernji sami tylko żydzi.

Komunikacje w gubernji Łomżyńskiéj stanowią rzeki spławne i trakty bite.—O rzekach spławnych mówiliśmy już powyżéj. Co się tyczy traktów bitych, mają one długości: trakty pierwszego rzędu (podług danych za r. 1869), 548 wiorst, drugiego rzędu 144 wiorsty 146 saż i drogi pocztowe 871 wiorst. W ciągu ostatnich dwóch lat, trakty bite w gubernji Łomżyńskiéj zostały znacznie rozszerzone, oprócz tego zaś, wytknięto znaczną ilość nowych traktów i pobudowano lub naprawiono 15. Liczba mostów na traktach bitych 1-go i 2-go rzędu wynosi 53.—Stacij pocztowych (podług danych za r. 1869) gubernja posiada 28, na których znajduje się 202 koni. Do roku 1870, pomiędzy miastem pograniczném Ełkiem (Lyck), należącém

do Prus, a osadą Grajewo, istniała pewnego rodzaju poczta konna, którą wyprawiano trzy razy na tydzień; lecz w r. 1870, za porozumieniem się z zarządem pocztowym pruskim, poczta tego rodzaju została zniesiona, natomiast zaś zaprowadzono codzienną pocztę pieszą pomiędzy Grajewem i wsią pruską Ostrokolano.

Rozmaitych podatków, powinności i opłat wpłynęło w roku 1871 z gubernji Łomżyńskiéj: 1) podatków stałych—rs. 547.370; 2) opłat transportowych na wydatki dla odstawiania włóczęgów nieposiadających paszportów i popisowych — rs. 12.772; 3) opłat ziemskich i szarwarkowych na utrzymanie dróg ziemskich—rs. 43.419; 4) opłat kwaterunkowych—rs. 42.443; 5) opłat za ubezpieczenie nieruchomości od ognia — rs. 69.919; oraz bydła od zarazy—rs. 34.984; 6) opłat na utrzymanie szkół ludowych—rs. 28.234; 7) opłat na utrzymanie zarządów gminnych — rs. 57.600; 8) opłat bóżniczych (w gminach żydowskich)—rs. 13.777; 9) dochodów z 9-u miast gubernji—rs. 58.787 (miasta te posiadają kapitałów: rozpożyczonych rs. 100.000 i w gotowiźnie w Banku Polskim rs. 34.501); 10) opłat akcyznych: a) od okowity wyprodukowanéj w 53 gorzelniach — 19.129.364 stopni spirytusu bezwodnego—rs. 653.928; b) od piwa i miodu—rs. 23.166; c) opłat za patenta—rs. 39.679; d) akcyzy od cukru—rs. 11.995 i opłaty patentowéj za ten ostatni—rs. 140; e) akcyzy od soli sprzedanéj z magazynów solnych rządowych w Pułtusku i Piątnicy, w ilości 55.639 pud., — rs. 44.073; f) akcyzy tabacznéj i opłat za świadectwa na prawo sprzedaży wyrobów tabacznych — rs. 1.455; razem dochodu z akcyzy wpłynęło — rs. 774.436, wszystkich zaś ogółem opłat— 1.683.741. Zalegało w gubernji za 1871 rok—rs. 378.075. Największe zaległości (rs. 77.218) były w powiecie Pułtuskim, najmniejsze (rs. 11.830) w pow. Ostrołęckim.

Moralność publiczna. W roku 1871, liczba dokonanych w gubernji Łomżyńskiéj przestępstw, które dowiedzione zostały przez sądy, wynosiła 2.044, co do których osądzono 2.272 mężczyzn i 452 kobiety; podług stanów zaś: szlachty 11, kupców 16, mieszczan 895, włościan 2.011, innych stanów 392; podług wieku: mniéj jak 17 lat 30 osób, od 17 do 20 lat 205, od 21 do 30 lat 1.283, od 31 do 40 lat 973, od 41 do 50 lat 571, od 51 do 60 lat 163, starszych nad 60 lat 58. Podług rodzaju przestępstw, ogólna ich liczba dzieli się jak następuje: przestępstw przeciw religji było 4, przeciw porządkowi administracji 1, przeciw organom władzy 14, przestępstw popełnionych w służbie rządowéj 69, przeciw przepisom dotyczącym służby wojskowéj i powinności ziemskiéj 116, przeciw zdrowiu i bezpieczeństwu publicznemu 24, przeciw ustawom dotyczącym przemysłu i handlu 10, przeciw ustawom budowniczéj, pocztowéj i dróg komunikacyjnych 9, przeciw przepisom dotyczącym ostrożnego obchodzenia się

z ogniem 66, włóczęgostwa i naruszenia przepisów paszportowych 79, fałszywego świadectwa i wszczynania procesów niesłusznych 32, przeciw porządkowi publicznemu 4, przeciw moralności publicznéj 7, innych naruszeń przepisów administracyjnych 57, przeciw ustawom akcyznym 458, celnym 38, w sprawach o fałszowania monety i biletów kredytowych 54, innych przestępstw przeciw własności skarbu 38, zabójstw 9, samobójstw 3, przyczynienia ran i kalectwa 220, przeciw czci osób prywatnych 57, przeciw wstydliwości niewieściéj 62, przeciw prawom o związkach familijnych i pokrewieństwa 8, kradzieży i oszustwa 323, rozbojów i rabunków 9, podpalań 11, innych przestępstw 197.

Więzienia w gubernji Łomżyńskiéj znajdują się: dwa kryminalne w miastach Łomży i Pułtusku i trzy detencyjne w miastach Szczuczynie, Ostrołęce i Tykocinie. Więzienia kryminalne mieszczą się w gmachach rządowych, potrzebujących odrestaurowania z gruntu, więzienia zaś detencyjne (z wyjątkiem Ostrołęckiego) w najętych domach prywatnych. Przy więzieniach kryminalnych znajdują się szpitale więzienne i fabryki, w których aresztanci przędą len i wyrabiają płótno.

Pożarów w r. 1871 było w gubernji 79 (w miastach 2 i po wsiach 77), skutkiem których spaliło się 241 domów; straty zaś zrządzone pogorzelami wynoszą 113.706 rs. Pożary wynikły: z uderzenia piorunu 7, z wadliwego urządzenia pieców i kominów 10, z nieostrożności 14 i z innych powodów 48.

Zdrowie publiczne. W r. 1871 było w gubernji Łomżyńskiéj lekarzy 30, weterynarzy 5, felczerów 55, akuszerek 20, aptek: rządowa 1 (przy szpitalu św. Wincentego w Pułtusku), prywatnych 18. Lekarze przy pomocy felczerów zaszczepili ospę 20.079 dzieciom, w téj liczbie: płci męzkiéj 10.948, żeńskiéj 9.149. Liczba dzieci, którym zaszczepiono ospę, ma się do ogólnéj liczby urodzeń jak 1 : 1,02. — Gubernja Łomżyńska posiada cztery szpitale: św. Ducha w m. Łomży, św. Stanisława w m. Szczuczynie, św. Wincentego w m. Pułtusku i św. Józefa w m. Tykocinie. Oprócz tego w m. Tykocinie znajduje się dom inwalidów (alumnat) i w m. Pułtusku zakład dobroczynny pod nazwą „parafjalnego domu przytułku.“ W przytułku tym było w 1871 roku 11 osób, w téj liczbie 10 kobiet.—Stan sanitarny w gubernji Łomżyńskiéj w r. 1871 był w ogóle zadawalniający. Śmiertelność nie przekroczyła znacznie zwykłéj normy, pomimo panowania w tym roku rozmaitych chorób epidemicznych, jako to: cholery, tyfusu, ospy, szkarlatyny, krupu i kokluszu. Na te choroby zachorowało 1.020 osób, wyzdrowiało 726, zmarło 278; na samą cholerę zachorowało 623, wyzdrowiało 421, zmarło 202. Chorych syfilitycznych było 349, z tych wyzdrowiało 303, zmarł 1, pozostało na rck następny 45.

Księgosusz panował w jednéj tylko miejscowości, mianowicie na folwarku Dembe, w pow. Pułtuskim, przeniesiony zaś był on tam z twierdzy Nowogeorgiewska. Zachorowało na księgosusz 96 sztuk bydła, z tych padło 73, zabito 15, wyzdrowiało 8 sztuk. W ciągu roku 1871 przeprowadzono przez kwarantannę urządzoną w Ciechanowcu: wołów stepowych 376, wołów rasy krajowéj 842, krów 184, owiec 4.200, trzody chlewnéj 3.480 sztuk, przewieziono wełny 132 $^{5}/_{8}$ puda.

Oświata publiczna w gubernji znajduje się wyłącznie pod kierunkiem władzy szkolnéj. Z początkiem roku 1872 gubernja posiadała: 2 gimnazja męzkie, 1 progimnazjum żeńskie, 3 szkoły prywatne żeńskie, 156 szkół elementarnych, zostających pod zarządem ministerstwa oświecenia publicznego i 5 szkół niedzielno-rzemieślniczych, razem 167 zakładów naukowych. W szkołach tych kształciło się: 1) w gimnazjach i progimnazjum uczniów 501 i uczenic 89; 2) w szkołach elementarnych uczniów 6.414 i uczenic 2.063; 3) w szkołach niedzielno-rzemieślniczych uczniów 243; 4) w szkołach prywatnych żeńskich uczenic 85; ogółem uczniów 7.158 i uczenic 2.240, czyli razem 9.398 uczących się; stosunek przeto tych ostatnich do ogólnéj liczby ludności ma się jak 1 : 52.

Sprawa włościańska w gubernji Łomżyńskiéj przedstawia następujące za zok 1871 rezultata: w gubernji znajduje się, jak powiedziano wyżéj, 90 gmin wiejskich, do składu których wchodzi 2.784 wsi i 25 osad. W gminach urzędowało w roku 1871: wójtów gminnych 90, ławników 208 i pisarzy 132. W liczbie wójtów gminnych było podług stanów: szlachty dziedzicznéj i drobnéj szlachty 34, mieszczan 5, włościan 51; podług stopnia wykształcenia: umiejących czytać i pisać 63, umiejących czytać 14, całkiem niepiśmiennych 13. Ławników było: umiejących czytać i pisać 71, umiejących czytać 30, całkiem niepiśmiennych 107. Z liczby osób urzędujących w gminach i wykazanych powyżéj jako umiejących czytać i pisać, większa część umie pisać tylko po polsku. Na utrzymanie zarządów gminnych pobrano w 1871 roku rs. 57.600,89, opłaty zaś te rozłożone były na przestrzeń gruntów wynoszącą 1.103.832 $^{1}/_{2}$ morgi. Z ogólnéj sumy wpływu powyższego wydano: na płace dla wójtów gminnych rs. 16.260, dla pisarzy rs. 22.704, dla ławników rs. 4.605,50, na wydatki kancelaryjne i inne administracyjne rs. 12.954. Utrzymanie jednego zarządu gminnego kosztowało w przecięciu od rs. 600 do 650. Większa część wójtów i pisarzy pobiera po rs. 180 rocznéj płacy.

Sądy gminne rozstrzygnęły w 1871 roku następującą liczbę spraw: sądowo-policyjnych 5.309, cywilnych 4.218, dotyczących spadków i działów majątkowych 513, dotyczących opieki nad małoletniemi 63, razem 10.103 spraw; z tych wykonano decyzje w 7.274 sprawach, zaskarżono do urzędu

gubernjalnego do spraw włościańskich 1.167; co się zaś tyczy tych ostatnich spraw, urząd gubernjalny uchylił 274 decyzje, utrzymał w swéj mocy 796 decyzij, nie roztrząsnął przed upływem roku 117 decyzij. Umów polubownych zawarto w sądach gminnych 396. Rozpoznawanie spraw odbywa się w języku polskim, lecz decyzje zapisywane są do księgi w języku rosyjskim.

Wójci gmin i sędziowie gminni (ławnicy) skazują mieszkańców, za przekroczenia przeciw przepisom policyjnym, na kary pieniężne, z których utworzyła się suma wynosząca w gubernji na początku 1872 r. rs. 9.689.

Nad zamieszkałymi w gminach niepełnoletnimi, niedołężnymi pod względem umysłowym i nieposiadającymi majątku, oraz nad majątkiem nieobecnych, ustanawiają się przy zarządach gminnych opieki. Ogólna liczba opiek wynosiła w gubernji na początku 1872 roku 2.603.

Kas pożyczkowych i oszczędności znajdowało się w gubernji w 1871 r. 30, z kapitałem zakładowym rs. 18.319,53; z téj liczby, 24 kasy założone zostały z sum wyasygnowanych w latach 1869 i 1870 przez rząd w ilości rs. 15.676,27, pozostałe zaś sześć kas, utworzyły się z sum gminnych, pochodzących po większéj części z kar pieniężnych.—Stan wszystkich kas pożyczkowych i oszczędności, przedstawia za rok 1871 następujące dane:

Wpłynęło: kapitału zakładowego rs. 18.319,53, ofiar na korzyść kas rs. 25, wkładów złożonych na procent: od osób prywatnych rs. 3.329,80, sum pochodzących z kar i innych sum gminnych rs. 5.734,68, sum należących do małoletnich rs. 16.405,59, wkładów bezprocentowych rs. 412,26, zwrotu pożyczek rs.49.073,03, procentów rs. 5.322,36, kar rs. 179,84,—razem rs. 92.802,11. *Wydano:* pożyczek rs. 89.282,19, zwrócono wkładów procentowych rs. 1.611,84, wypłacono procentów od takichże wkładów rs. 346,78, zwrócono wkładów bezprocentowych rs. 350,26, na wydatki kancelaryjne i na inne potrzeby rs. 321,91, — razem rs. 91.913. W dniu 1 stycznia 1872 roku znajdowało się w gotowiźnie rs. 889,10, rozpożyczonych było 40.209,16. Cały przeto kapitał obrotowy wynosił rs. 41.098,26. Ogólna liczba wkładów wynosiła 234, z tych największy wynosił rs. 1.050, najmniejszy rs. 32. Pożyczek udzielono ogółem 4.498, z tych na zastaw majątków 4.337, za poręczeniem 161. Okazuje się przeto, że od czasu otwarcia w gubernji kas pożyczkowych i oszczędności, kapitał obrotowy takowych zwiększył się o 22.778,73 i wynosił w dniu 1 stycznia 1872 r. rs. 41.098,26. Czystego zysku z operacij kasy osiągnęły rs. 4.858,49, czyli około 25% całego pierwotnego kapitału zakładowego.

Pzepisy o upoważnianiu budowy Dróg Żelaznych.

Najwyżéj zatwierdzone dnia 18 (30) marca 1873 r.

1. Po Najwyższém zatwierdzeniu linij dróg żelaznych państwowych lub dodatkowém włączeniu do nich nowych dróg, Minister Komunikacij wydaje rozporządzenia co do dokonywania rządowych badań na wskazanych linjach, jeżeli badania takie nie były przedtém dokonane za porozumieniem się Ministerstw Komunikacij i Finansów.

2. Na podstawie tych badań układają się, z rozporządzenia Ministra Komunikacij, co do każdéj wchodzącéj do sieci linji: a) plan kierunku linji; b) podłużny jéj profil; c) kosztorysowy i techniczny wykazy robót, dostaw i rozchodów na zbudowanie drogi.

3. Przed końcem każdego roku, jeżeli to jest możliwém, a w każdym razie niepóźniéj jak w styczniu każdego nowo rozpoczętego roku, Minister Komunikacji, za porozumieniem z Ministrem Finansów, wnosi do Komitetu Ministrów swe opinje co do tego, jakich mianowicie kolei budowa, z liczby wchodzących do Najwyżéj zatwierdzonéj sieci, może być rozpoczętą w ciągu roku, przyczém składa co do pomienionych kolei tak wskazane w punkcie 2-m wiadomości, jak i swój wniosek o budowlanéj cenie każdéj drogi.

4. Po roztrząśnięciu pomienionych danych, Komitet Ministrów formułuje swój wniosek o drogach żel., do budowy których przystąpić można w ciągu roku, oraz o ich budowlanéj cenie i wniosek ten przedstawia do Najwyższego Jego Cesarskiéj Mości uznania.

5. Następnie co do każdéj z upoważnionych do budowy linij Minister układa i wnosi do Komitetu Ministrów, za poprzedniém porozumieniem się z Ministrem Finansów i innymi, jeżeli zajdzie potrzeba, Ministrami, opinje o sposobie wykonania każdego z upoważnionych przedsiębiorstw, a mianowicie bezpośrednio przez Rząd, lub téż za pośrednictwem mającego się utworzyć akcyjnego Towarzystwa dróg żelaznych. Przytém na wypadek powierzenia przedsiębiorstwa Towarzystwu akcyjnemu, Minister Komunikacij składa do Komitetu Ministrów projekt Ustawy takiego Towarzystwa i warunków technicznych co do zbudowania i exploatacji dróg żelaznych, z określeniem w Ustawie kapitału zakładowego Towarzystwa, kształtu i rozmiaru rządowego udziału w jego utworzeniu i właściwych środków zapewnienia tak korzyści Towarzystwa, jak i nakładów rządowych.

6. Po roztrząśnięciu w Komitecie Ministrów projektów Ministra Komunikacij, Komitet składa do Najwyższego zatwierdzenia swój wniosek co do wyboru jednego z wskazanych dwóch sposobów zbudowania drogi żelaznéj, a w razie jeżeli będzie projektowane utworzenie Towarzystwa akcyjnego do

urzeczywistnienia przedsiębiorstwa, przedstawia jego Ustawę i techniczne warunki co do zbudowania i exploatacji dróg żelaznych, do Najwyższego uznania.

7. Jeżeli w liczbie projektowanych dróg żelaznych, znajdują się łączące z istniejącemi drogami żelaznemi gałęzie, to Minister Komunikacij, może, jeżeli uzna to za pożyteczne, wejść za porozumieniem z Ministrem Finansów, w układy z Towarzystwem posiadającém drogę żel., z którą gałęź ta łączy się, co do ustąpienia temu Towarzystwu budowy i exploatacji gałęzi, na podstawie danych, wskazanych w punktach 2, 3 i 4 niniejszych przepisów. O tém co nastąpiło przedstawia także Minister Komunikacij, za pośrednictwem Komitetu Ministrów, do Najwyższego zatwierdzenia.

8. W razie, jeżeli na zasadzie punktu 6 niniejszych Przepisów nastąpi upoważnienie do budowy drogi przez nowo zakładane Towarzystwo akcyjne, to ostatnie tworzy się w następujący sposób:

a) Ministerstwo Komunikacij ogłasza Najwyżéj zatwierdzone dla dróg żelaznych: a. a.) Ustawę Towarzystwa akcyjnego; b. b.) warunki techniczne i c. c.) wykazy kosztorysowy i techniczny. Następnie Minister Komunikacij, za porozumieniem z Ministrem Finansów i Kontrolerem Państwa, tworzy Rządową Komisję Urządzającą z 3 reprezentantów Ministerstw Komunikacij, Finansów i Kontroli Państwa, po jednym ze strony każdéj z tych władz.

b) Komisja funkcjonuje według instrukcji Ministra Komunikacij, układanéj za porozumieniem z Ministrem Finansów i Kontrolerem Państwa. Na zasadzie téj instrukcji i Najwyżéj zatwierdzonéj (punkt 6) Ustawy projektowanego Towarzystwa, Komisja spełnia pod względem założenia Towarzystwa obowiązki.

c) Komisja, za zatwierdzeniem Ministra Komunikacij, ogłasza w imieniu Ministerstwa przynajmniéj trzy razy: wezwanie do publicznych zapisów na akcje zakładanego Towarzystwa, z wymienieniem instytucij kredytowych, przy których, za porozumieniem Ministrów Komunikacij i Finansów, otwierają się zapisy na akcje, i czasu, oznaczonego na zapisy; budowlaną i realizacyjną cenę dróg; zapisową cenę akcij, sumę pierwotnego na nie wniosku, porządek następujących wniosków i ostatecznego opłacenia akcij i sposób ich rozkładu pomiędzy zapisanych, z wyjaśnieniem prawa pierwszeństwa dla zapisanych na mniejszą ilość akcij,—we wszystkiém zgodnie z Ustawą Towarzystwa.

d) Po zamknięciu zapisów, Komisja dokonywa pomienionego rozkładu i na podstawie danych jéj skazówek, ogłasza: a. a.) o rozmiarze zapisów, zebranych w każdéj instytucji kredytowéj, o liczbie zapisanych, o rezultatach rozkładu i o ilości akcij przypadających według niego zapisanym; b. b.) po-

rządek otrzymywania przez zapisanych zwrotu zbytecznych pierwiastkowych wniosków na akcje, złożonych przez nich przy zapisach; i c. c.) trzykrotne wezwanie zapisanych na pierwsze Ogólne Zebranie: dla przeświadczenia się o znajdowaniu się wniosków pieniężnych, dla sprawdzenia praw członków Towarzystwa, dla wyboru Dyrekcji i wyznaczenia jéj terminów, w których powinna stosownie do Najwyżéj zatwierdzonéj (punkt 6) Ustawy Towarzystwa złożyć Ogólnemu Zebraniu plan swych czynności, dla urzeczywistnienia przedsiębiorstwa.

e) Zapisy na akcje i pierwotny wniosek pieniężny na nie, dokonywają się w oznaczonym przez ogłoszenie czasie, w oznaczonych instytucjach kredytowych i na równych dla wszystkich podstawach. Roskład akcij dokonywa się odpowiednio do ilości akcij zapisanych przez każdego z określonym przy ogłoszeniu prawem pierwszeństwa dla zapisanych na mniejszą ilość.

f) Pierwsze Ogólne Zebranie zapisanych, odbywa się w obecności Rządowéj Komisji Urządzającéj, pod prezydencją prezesa téj ostatniéj.

g) Po wybraniu Dyrekcji Towarzystwa ustają czynności Rządowéj Komisji Urządzającéj.

h) Do składu Dyrekcji Towarzystwa wchodzi, oprócz dyrektorów wybranych, dyrektor ze strony Ministerstwa Komunikacij, który, niezależnie od spólnéj z pozostałemi członkami odpowiedzialności za właściwość czynności Dyrekcji, odpowiada przed Rządem bezpośrednio za wszystkie czynności Dyrekcji pod względem wykonania Ustawy Towarzystwa. Takiemu dyrektorowi nadaje się prawo zakładania protestacij, przeciwko zapadłym decyzjom Dyrekcji i przedsiębranym środkom, i w skutek takowych protestacij, jeżeli Minister Komunikacij ich nie zniesie, sprawa przechodzi do rozstrzygnięcia Ogólego Zebrania akcjonarjuszów. Pomieniony dyrektor pobiera płacę ze skarbu i na pokrycie tego rozchodu Towarzystwo wnosi corocznie określoną w Ustawie sumę.

i) Przed zatwierdzeniem przez Ogólne Zebranie akcjonarjuszów planu czynności Dyrekcji, ta ostatnia nie przystąpuje do żadnych rozchodów, entrepryz i umów dla urzeczywistnienia przedsiębiorstwa, oprócz włączonych do wykazu kosztorysowego, niezbędnych dla Dyrekcji wydatków, na najem lokalu i przeprowadzenie czynności do czasu drugiego Ogólnego Zebrania.

j) Wyżéj wspomnione dwa pierwsze Ogólne Zebrania akcjonarjuszów, mające na celu: sprawdzenie wniesionych sum na akcje i praw akcjonarjuszów, wybór Dyrekcji i zatwierdzenie planu czynności téj ostatniéj co do budowy dróg żel., składają się z osób, które nabyły akcje według rozkładu, przy czém udział w tych Zebraniach dopuszcza się nie inaczéj, jak na zasadzie świadectw imiennych, wydanych przez Rządową Komisję Urządzającą.

k) Sumy należące do Towarzystwa, zostają całkowicie w zawiadywaniu Ministra Finansów i wypłata ich Dyrekcji odbywa się nie inaczéj, jak za świadectwami Ministra Komunikacij, na podstawach wskazanych w Najwyżéj zatwierdzonéj dla Towarzystwa Ustawie.

9) W dalszych czynnościach pod względem budowy i exploatacji drogi żelaznéj, utworzone w taki sposób Towarzystwo akcyjne stosuje się do Najwyżéj zatwierdzonéj dla niego Ustawy. (*D. W.*)

Dochody celne Rosji w 1872 r.

Z dostarczonego przez departament dochodów celnych wykazu, okazuje się, że w roku ubiegłym wpłynęło dochodów w gotowiźnie i kaucjach rsr. 54.358.341, co w porównaniu z rokiem 1871 daje przewyżkę rs. 5.078.982, czyli 10 1/4 %, a w porównaniu z 1870 rokiem rs. 12.213.299, czyli 29 %. W porównaniu zaś z obliczeniami etatowemi, wniesionemi do budżetu państwa na rok 1872 w wysokości rs. 44.777.500, rzeczywisty wpływ z opłat celnych przedstawia podwyżkę rs. 9.580.841, czyli w przybliżeniu 21 %.

Niemniéj pomyślny rezultat przedstawia stosunek ogólnéj cyfry dochodu celnego do wydatków na pobór tego dochodu. Utrzymanie wszystkich instytucij celnych, licząc w to i wydatek zwrotny na udzielanie nagród dla zatrzymujących towary konfiskowane, kosztowało w roku zeszłym rs. 2.577.700, czyli 47 % sumy ryczałtowéj dochodu celnego, a utrzymanie straży pogranicznéj kosztowało rs. 2.766.900, czyli 5 1/4 %. Takim sposobem czysty dochód skarbu czynił rs. 49.013.741, czyli do 90 1/5 % dochodu ryczałtowego z komór celnych.

Pomiędzy artykułami p r z y w o z u, największy *przyrost* w opłatach celnych spowodowały w 1872 r. następujące: herbata dostarczyła cła w 1872 roku rs. 13.631.760, w porównaniu z 1871 rokiem o rs. 1.663.670 więcéj, a w porównaniu z 1870 rokiem o rs. 3.573.881; napoje dały rsr. 4.404.290, w porównaniu z 1871 r. o rs. 534.861, a w porównaniu z 1870 rokiem o rs. 1.004.339 więcéj; oliwa w roku zeszłym przyniosła rsr. 2.598.874, w porównaniu zaś z dwoma latami przeszłemi o rs. 183.412 i 563.309 więcéj; wyroby wełniane rs. 3.293.091, o rs. 151.434 i 630.221 więcéj; wyroby jedwabne rs. 1.917.402 o rs. 287.313 i 666.323 więcéj i t. d. Na szczególną uwagę zasługuje cukier przywozowy, który dał cła w 1872 roku rs. 1.274.624, gdy w 1871 r. cło to wynosiło mniéj o rs. 13.000, a w 1870 roku tylko rs. 69.000. — Jest to prawdopodobnie skutek nowych przepisów, co do stopniowego obniżania cła od cukru. Że przepisy

te wpłyną na podniesienie dochodu celnego z cukru zagranicznego, zdaje się nie ulegać wątpliwości, ale zarazem pewną jest rzeczą, iż sparaliżują niepomiernie przemysł cukrowniczy, który w ostatnich czasach tak świetnie zaczął się w Rosji rozwijać. Należałoby się bacznie zastanowić nad tém, czy nowy system opodatkowania cukru nie przyniesie więcéj straty aniżeli korzyści państwu.

Pomiędzy komorami, pod względem wysokości dostarczanego przez nie dochodu, pierwsze miejsce przynależy moskiewskiéj, która dała w 1872 r. $13\,^3/_{10}$ milj. rub., w porównaniu z 1871 rokiem o $2\,^1/_2$ milj., a w porównaniu z 1870 rokiem o $4\,^2/_3$ milj. więcéj, po niéj idzie komora celna petersburska portowa, która przyniosła dochodu celnego $10\,^9/_{10}$ milj. rub., z małoznaczącą przewyżką w porównaniu dwóch lat poprzednich (około $^1/_4\,\%$ w porównaniu z 1871 rokiem, a około $^2/_5\,\%$ w porównaniu z 1870 rokiem); komora odeska dała około $6\,^1/_2$ miljonów, a w porównaniu z 1870 rokiem, o $2\,^3/_5$ miljonów więcéj; potém idą: komory wierzbołowska ($3\,^2/_5$ milj. rub. w 1872 roku), warszawska ($3\,^1/_4$ milj. rub.), rygska ($2\,^7/_8$ milj. rub.), petersburska lądowa ($1\,^1/_4$ milj. rub.), irkucka ($1\,^2/_5$ milj. rub.), taganrogska ($1\,^1/_3$ milj. rub.) i in. W porównaniu z rokiem 1871 zmniejszenie w dochodach okazało się na komorach następujących: na wierzbołowskiéj jurborgskiéj, radziwiłowskiéj, sosnowickiéj, rygskiéj, taganrogskiéj i in. Za to niektóre inne komory nabywają w ostatnich czasach szczególniéj ważnego znaczenia, jako to: wołoczyska, która podniosła swe dochody za rok ostatni z 152.000 rub. na 1.031.000 rub.; rewelska, która powiększyła dochód o $57\,^1/_2\,\%$, libawska, która podwoiła swe dochody i t. d.

Pod względem przywozu i wywozu monety, oraz sztab złota i srebra, 1872 rok przedstawia rezultat nader świetny, dawszy w przywozie $12\,^3/_4$ milj. rub., a w wywozie tylko $6\,^5/_6$ milj. rub.; a zatem bilans na korzyść Rosji wynosił w roku zeszłym bez mała 6 milj., gdy tymczasem w 1871 roku przywieziono około $16\,^7/_8$ milj., a w 1870 roku przywieziono $2\,^1/_4$ milj. rub., a wywieziono $23\,^1/_4$ milj.; w pierwszym razie bilans na naszą niekorzyść wynosił $9\,^7/_{19}$ milj., a w drugim prawie 21 milj. rub.

Zmiany w Ustawie Warszawskiego Towarzystwa Ubezpieczeń od Ognia.

Najwyżéj zatwierdzone d. 1 grudnia 1872 r.

Na skutek przedstawienia Ministra Spraw Wewnętrznych do Komitetu Ministrów o zmianę §§ 27, 28, 30, 37 i 40 Ustawy Warszawskiego Towa-

rzystwa Ubezpieczeń od Ognia, przez Najwyżéj zatwierdzoną 1 grudnia 1872 roku uchwałę Komitetu, rozkazano pomienione §§ Ustawy wyłuszczyć w następujący sposób:

„§ 27. Zarządzanie sprawami Towarzystwa powierza się Zarządowi, składającemu się z 7-u dyrektorów, wybieranych przez Ogólne Zgromadzenie akcjonarjuszów na 5 lat. Jeden z dyrektorów wybiera się na prezesa Towarzystwa.“

„*Uwaga*. Na pierwsze pięciolecie od czasu utworzenia Zarządu, trzech jego dyrektorów wybierają założyciele ze swego grona.“

„§ 23. Po upływie pierwszych pięciu lat istnienia Towarzystwa, w ciągu każdego następnego pięciolecia, wychodzą wszyscy dyrektorowie, w drugiém pięcioleciu, za wzajemném porozumieniem lub losem, a w każdym razie nie mniéj jak jeden na rok, a następnie według starszeństwa wejścia. Na miejsce wychodzących dyrektorów wybierają się nowi. Wychodzący dyrektorowie mogą być wybrani na nowo.“

„*Uwaga do § 30.* Ponieważ obecność czterech dyrektorów jest dostateczna do ważności postanowień i rozporządzeń Zarządu, przeto zastępcy zapraszają się do niego tylko w takim razie, jeżeli nie ma czterech dyrektorów, dla uzupełnienia téj liczby.“

„§ 37. Dla ważności decyzij Zarządu wymagana jest obecność co najmniéj czterech dyrektorów. Sprawy decydują się większością głosów, głos prezesa daje przewagę. Na posiedzeniu Zarządu zasiada zarządzający czynnościami, ale bez prawa głosu.“

„§ 40. Dyrektorowie za prace pod względem zawiadywania interesami, otrzymują każdy po jeden procent od czystego zysku, zbierającego się właściwie z premjów ogniowych. Procenta zaś przypadające na kapitały zakładowy i zapasowy, znajdujące się tak w papierach kredytowych, jak i w instytucji kredytowéj, do rachunku tego zysku nie wchodzą. Jeżeli wyznaczane dyrektorom roczne wynagrodzenie, łącznie będzie niższe od siedmiu tysięcy rubli, to z dochodów Towarzystwa odłącza się na wynagrodzenie dyrektorów uzupełniająca do 7.000 rubli suma.“

„*Uwaga*. Zarządzający czynnościami, za stałe prace w kantorze zarządu, otrzymuje określoną roczną płacę, wysokość któréj oznacza zarząd Towarzystwa, za zatwierdzeniem Ogólnego Zgromadzenia.“ (*D. W.*)

Opodatkowanie Instytucij Kredytowych na zasadzie solidarności członków opartych. — Najjaśniejszy Pan, w skutku przedstawienia Ministra Finansów do Komitetu Ministrów i według uchwały takowego, 23 marca r. b., Najwyżéj rozkazać raczył:

1. Banki Gruntowe, oparte na solidarnéj odpowiedzialności dłużników, oraz Banki Gminne i Towarzystwa Wzajemnego Kredytu, których kapitał rzeczywisty przenosi *trzydzieści tysięcy* rubli, poddać na równi z Bankami Akcyjnemi, opłacie handlowych podatków według 1-éj gildji.

2. Banki Gminne i Towarzystwa Wzajemnego Kredytu, których kapitał rzeczywisty równa się *dziesięciu tysiącom* rubli i wyżéj do *trzydziestu tysięcy* rubli, obłożyć opłatą według 2-éj gildji.

3. Te zaś z Banków Gminnych i Towarzystw Wzajemnego Kredytu, których kapitał rzeczywisty jest mniejszy od *dziesięciu tysięcy* rubli, uwolnić całkowicie od płacenia opłat.

4. Przepisy te wprowadzić w wykonanie w kształcie próby na trzy lata, poruczając Ministrowi Finansów wniesienie w swoim czasie przedstawienia, drogą ustanowioną, o ostateczném ich zatwierdzeniu, odpowiednio do dalszych skazówek doświadczenia.

Sprawy Towarzystwa Osad rolnych i Przytułków rzemieślniczych.

Zarząd Towarzystwa Osad rolnych na posiedzeniu dnia 7 marca, rozważał pytania, dotyczące odzieży i bielizny wychowańców, w mającéj się założyć kolonji rolnéj, oraz umeblowania, jakie się winno znajdować w sypialni małoletnich, i powziął następujące postanowienia:

1. Odzież małoletnich winna być prosta, z grubych materjałów, lecz zrobiona wygodnie.

2. Odzież ma być zastosowana do pory roku.

Na porę letnią: 1. Bluza i spodnie z płótna szarego dla oddziałów niższych, a z niebieskiego dla klasy V; 2. Pas skórzany lub płócienny; 3. Czapka sukienna, lub kapelusz słomiany; 4. Chodaki o drewnianych podeszwach, przymocowane do nogi za pomocą rzemienia.

Na porę zimową: 1. Kurtka z sukna szaraczkowego, na cztery guziki kościane zapinana, z podszewką płócienną dla niższych oddziałów; granatowa zaś dla piątego; 2. Spodnie z takiegoż sukna, bez podszewki; 3. Sukmanka z grubego sukna czarnego, lub ordynaryjnéj syberyny, z podszewką bajową; 4. Czapka sukienna z daszkiem; 5. Buty juchtowe z cholewami.

3. Kożuszków należy używać tylko dla tych wychowańców, którzy będą zajęci w porze zimowéj przy gospodarstwie, lub w ogóle zewnątrz domków; a stąd, w magazynie powinna się znajdować odpowiednia ich ilość.

4. Oddział trzeci i czwarty, odróżniać się będzie od niższych jedną, respective dwiema naszywkami na lewém ramieniu bluzy albo kurtki; pierwsza koloru zielonego, a druga czerwonego.

5. Bielizna ma być robiona z grubego mocnego płótna, odpowiedniéj do wzrostu małoletnich wielkości, i składać się będzie z 3-ch koszul, 3-ch par majtek, 6-u chustek do nosa, 2-ch poszewek, 2-ch par onuczek płóciennych, na porę zimową.

6. Wychowańcy sypiać będą na hangematach, z grubego, podwójnie wziętego drelichu, zawieszających się hakami na kółkach przytwierdzonych do ramy, łączącéj dwa filary na środku pokoju stojące. Do spania dodaje się kołdra wełniana ciepła, poduszka słomą lub sianem nabita, poszewką obleczona.

7. W sypialni mają się znajdować następujące sprzęty: a) Krzyż drewniany czarny, zawieszony na ścianie; b) Szafa jedna duża, pod kluczem ojca oddziału; c) Stoły do nauki i jedzenia, zastosowane do wzrostu wychowańców. W stołach będzie umieszczony szereg szuflad, po jednéj i to zamykanéj dla każdego ucznia, w któréj może chować książki, kajeta i t. p.; d) Miseczek blaszanych, po kwarcie wymiaru trzymających szesnaście, i tyleż mniejszych wymiarów talerzy; e) 16 łyżek blaszanych; f) 16 par noży i widelcy żelaznych; g) 16 kubków blaszanych, do herbaty, mleka i t. p., oraz jeden do wody; h) 1 ceber do wody; i) 1 szaflik do mycia naczyń; k) 1 umywalnik; l) Spluwaczek dwie; ł) Naczynie nocne blaszane, żelazne lub drewniane, smołą szewcką wylane, w lecie jedno, w zimie dwa; m) Szczotka do zamiatania pokoi; n) Miotła do zamiatania sieni i schodów; o) Półek drewnianych do składania rzeczy i t. p. ośm, umieszczonych pomiędzy hangematami, jedna dla 2-ch wychowańców; p) lampki naftowe wiszące dwie; r) lichtarz żelazny ze szczypcami; s) Ręczników na tydzień sztuk 15; t) Ścierek do obcierania naczyń, sztuk trzy na tydzień; u) Ścierka do wycierania szyb w oknach jedna, zmieniana w miarę potrzeby; w) Grzebieni rzadkich 2, gęstych 2; x) Szczotek do obuwia 5, miotełek do sukien 3; y) Szczotka do mycia podłóg 1, ścierek do tegoż użytku 2, szaflik 1; z) Kałamarzy, po jednym na 2-ch wychowańców; 3 linje; ż) lusterko 1.

7. W alkierzu ojca oddziału, znajdować się mają: a) Łóżko żelazne lub drewniane, z materacem napełnionym słomą lub sianem; resztę pościeli ojciec rodziny winien mieć własną; b) Szafka sosnowa; c) Stołek; d) 4 stołki z poręczami; e) Spluwaczka; f) Półka drewniana; g) Małe lusterko.

8. W każdym domku ma być przez ojca oddziału utrzymywany szczegółowy spis wszystkich sprzętów i utensyljów, z oznaczeniem przy każdym ceny, gdzie nabyty, kiedy zaczęto go używać i kiedy okazał się do dalszego użytku niezdatnym. Z tych spisów będzie corocznie formowany wykaz za-

pasowych, znajdujących się w użyciu i zużytych przedmiotów, z oznaczeniem ceny każdego, jako téż sposobu ich nabycia. Takiż spis bielizny i odzieży, ma być prowadzonym w Kancelarji Dyrektora, jeden dla całéj kolonji.

Na posiedzeniu 14 marca, postanowiono co następuje:

1. Szpital urządzić się mający w kolonji, będzie obejmował trzy, a najmniéj dwa pokoje, w których mieścić się winno jedno łóżko na 15-u wychowańców.

2. Zarząd szpitala porucza się przyjezdnemu lekarzowi, który winien odwiedzać chorych nie rzadziéj jak raz na tydzień, w razie potrzeby co drugi dzień, a nawet codziennie, przy pomocy miejscowego felczera i posługacza. Felczer oprócz właściwych swych obowiązków i zawiadywania apteką, winien spełniać jeszcze inne czynności, jakie mu odpowiednio do jego uzdolnienia, przez Dyrektora poruczone będą. Posługacz przy szpitalu, czas wolny od swych głównych zajęć, poświęci na pracę, podług wskazania Dyrektora.

3. Umeblowanie każdego pokoiku szpitalnego będzie następujące: a) Krzyż czarny drewniany, na ścianie przybity; b) Odpowiednia ilość łóżek żelaznych, na których materace, trawą morską lub słomą wysłane, prześcieradła, kołdry wełniane, poduszki sieczką napełnione, w poszewkach płóciennych; c) Przy każdém łóżku stolik sosnowy z szufladką, stołek sosnowy i spluwaczka; d) W środkowym pokoju, jeden umywalnik z dwoma kranami; e) Jedna szafa pod kluczem felczera, dla pomieszczenia zapasowéj bielizny, ubrania i t. p., w którymkolwiek z pokoi szpitalnych.

4. Na każde łóżko w szpitalu, przeznacza się: a) Jeden ciepły szlafrok z ciemnego grubego sukna, z podszewką płócienną na zimę; b) Jeden szlafrok letni pojedyńczy, z drelichu w paski; c) Para pantofli; d) Jedna czapeczka płócienna; e) Para pończoch płóciennych.

5. W szpitalu każdy wychowaniec nosi swoją bieliznę.

6. Wychowańcy będący w szpitalu, otrzymują pożywienie podług rozporządzenia lekarza, które ma być zatwierdzone przez Zarząd kolonji.

7. Przy szpitalu mają być urządzone: a) Podręczna apteczka, zostająca pod dyrekcją lekarza, a zawiadywaniem felczera; b) Łazienka, którą winien łączyć ogrzewany korytarz ze szpitalem; c) Waterklozet, w miejscowości ogrzanéj.

8. W wypadku śmierci małoletniego, wszyscy wychowańcy kolonji uczestniczą w oddaniu mu ostatniéj posługi, która się będzie odbywać z zachowaniem zwykłych uroczystości kościelnych. Fundusz zaś zmarłego, w czasie pobytu w kolonji zarobiony, ze sprzedaży ruchomości jego własność sta-

nowiących pochodzący, jak niemniéj i przy wejściu do zakładu złożony, przelewa się do kasy wsparcia uwolnionych z zakładu wychowańców.

Na posiedzeniu 21 marca r. b. Zarząd, rozważając w dalszym ciągu pytania, dotyczące organizacji otworzyć się mającéj dla małoletnich przestępców kolonji rolnéj, powziął następujące postanowienia:

1. Do kolonji będą przyjmowani przestępcy, nie mniéj jak dziesięć, nie więcéj jak szesnaście lat wieku liczący, nie podlegający chorobie zaraźliwéj, skazani na karę wyrokiem właściwego sądu; lecz tylko w razie: jeżeli mogą (na zasadzie wyroku, lub przepisów prawa obowiązującego, dozwalających karę oznaczoną w tymże wyroku zamienić ne osadzenie w kolonji) pozostać w Zakładzie najmniéj lat dwa, lecz nie dłużéj jak do ukończenia ośmnastego roku życia, oraz jeżeli będą dostawieni do kolonji wraz z kopją wymotywowanego wyroku, i wiarogodném poświadczeniem ich wieku.

2. Do chwili zupełnego rozwoju kolonji rolnéj, ci tylko z małoletnich przestępców będą przyjmowani do zakładu, którzy wybrani zostali przez Zarząd Towarzystwa, lub Dyrektora Zakładu z pomiędzy małoletnich, na karę skazanych, w takiéj ilości, jaką kolonja pomieścić może.

3. Lekarz w obecności Dyrektora Zakładu, lub jego zastępcy, ocenić winien stan zdrowia przybywającego do Zakładu wychowańca, który jeśli nie okaże się podległy zaraźliwéj chorobie, będzie po użyciu kąpieli i przebraniu go w odzież instytutową, odprowadzony do pierwszego oddziału wykonania kary.

4. Z końcem każdego miesiąca, Dyrektor ma przygotować szczegółową listę tych wychowańców którzy w ciągu następnego miesiąca mają być z Zakładu uwolnieni, oznaczając na niéj stałą datę uwolnienia.

5. Uwolnienie, po dopełnionym examinie ze wszelkich wiadomości nabytych w Zakładzie, może nastąpić na zasadzie decyzji Rady pedagogicznéj kolonji.

6. Warunkowe uwolnienie, może nastąpić tylko na zasadzie jednomyślnéj decyzji Rady pedagogicznéj Zakładu, zatwierdzonéj na posiedzeniu Zarządu Towarzystwa, przynajmniéj przez $^2/_3$ członków Zarządu. Decyzja ta winna być niezwłocznie podana do wiadomości właściwego Gubernatora.

7. Uwalniany z Zakładu otrzymuje: półkożuszek, jedno zupełne ubranie stosowne do przyszłego jego zajęcia, czapkę, parę nowych butów i trzy sztuki niezbędnéj bielizny.

8. W wyjątkowych wypadkach, gdy szczególnie odznaczający się wychowaniec będzie w możności, po wyjściu z Zakładu, samoistnie przedsięwziąć jakie zajęcie, Zarząd Towarzystwa, na przedstawienie miejscowéj Rady pe-

dagogicznéj może zaopatrzyć go jeszcze w inne niezbędne dlań przedmioty, np. narzędzia i t. p. Szczególniéj miéć to na względzie wypadnie co do wychowańców, którzy zrobili większe postępy w muzyce, i nie mają funduszu na nabycie odpowiedniego instrumentu.

9. Dla pokrycia powyższych wydatków, będzie założona osobna kasa wsparcia uwalnianych wychowańców —do któréj wpływać będą: a) Co miesiąc, piąta część czystego zarobku wychowańców; b) składki miesięczne lub roczne byłych wychowańców kolonji, w ilości przez nich w miesiąc po wyjściu z zakładu deklarowanéj; c) ofiary na ten cel, przez osoby prywatne lub instytucje przeznaczone; d) zarobek i w ogóle fundusz znajdujący się w zakładzie, należący do zmarłych w zakładzie wychowańców; e) suma przeznaczona na ten cel, przez władze Towarzystwa.

10. Fundusze powyższe powinny być umieszczone na procent w Banku, przez Zarząd Towarzystwa oznaczonym, za kwitami upoważnionych do tego władz podnoszone i wydatkowane.

11. Rada pedagogiczna, przy uwolnieniu każdego małoletniego, oznaczy z uwzględnieniem jego osobistych stosunków odległość miejsca, do którego ma się udać po opuszczeniu kolonji i t. d.; jaka suma z jego zarobków ma mu być do ręki, lub za pośrednictwem jego przewodnika wypłaconą. Przewyżka może być użyta na pokrycie wydatków z wykonania N-ru 7-go wypływających.

12. Przed uwolnieniem z Zakładu, Dyrektor samoistnie, lub przez miejscowych opiekunów (§ 39 Ustawy) zasięgnie dokładnych wiadomości, o ile rodzina i miejsce poprzedniego zamieszkania wychowańca nie wpłynie niekorzystnie na świeżo uwolnionego, i stosownie do rozstrzygnięcia tego pytania przez Radę pedagogiczną, dołoży wszelkich usilności do wyszukania wyzwolonemu wychowańcowi odpowiedniego miejsca (§ 37 Ustawy).

13. Uwolnieni wychowańcy pozostają pod opieką miejscowych opiekunów przynajmniéj przez taki przeciąg czasu, jaki mieli przepędzić w zakładzie. Wychowauiec, któryby miejscowego opiekuna lub Dyrektora zakładu odwiedzał przynajmniéj raz w rok — i udzielał mu co najmniéj raz na kwartał wiadomości o swojém położeniu, może w razie nieszczęścia, udać się do niego z prośbą o radę, a nawet o pomoc miłosierną.

14. Opiekunowie mianowani przez Zarząd Towarzystwa, z pośród członków honorowych—przynajmniéj raz na miesiąc będą odwiedzać uwolnionych wychowańców, ich opiece powierzonych, będą zbierać szczegółowe wiadomości o prowadzeniu się, pilności, zaletach i wadach swoich pupilów, od ich przełożonych i towarzyszy — i notować je, przedstawiając co trzy miesiące raport do Zarządu kolonji, o każdym z nich w szczególności; następnie będą zbierać szczegółowe wiadomości o stosunkach familijnych każdego z małole-

tnich wychowywanych w kolonji, podczas ich pobytu w zakładzie i zostawania pod urzędową opieką—wreszcie wyszukiwać i zawsze mieć gotowy spis miejsc stosownych, dla uwalnianych z zakładu małoletnich.

15. Uwolnieni warunkowo, pozostają pod szczególnym nadzorem miejscowych opiekunów, którzy ich odwiedzają przynajmniéj co dwa tygodnie i składają co miesiąc Zarządowi kolonji szczegółowe raporta o ich prowadzeniu się.

16. Jeżeli warunkowo uwolniony, bez uzasadnionego powodu zmieni miejsce, lub zatrudnienie, przy którém był przez zwierzchność umieszczony: jeżeli w ciągu miesiąca przełożony jego dwa razy źle poświadczy jego sprawowanie się, albo w ogóle po trzeciém złém poświadczeniu, jeżeli okazuje skłonność do trunków rozpalających, i zacznie ich nadużywać, — jeżeli nie okaże się posłusznym, pracowitym, wiernym, pilnym,—wtedy po dokładném zbadaniu przez miejscowego opiekuna wszystkich okoliczności, jako to: charakteru przełożonego i całego otoczenia w jakiém się znajdował, Rada pedagogiczna zakładu na przedstawienie opiekuna postanowi: czy należy cofnąć warunkowe uwolnienie, i wtedy zażąda od władz administracyjnych dostawienia wychowańca dla wykonania na nim reszty kary, wyrokiem sądowym zakreślonéj;—czy należy go pomieścić w inném miejscu, mniéj trudności i niebezpieczeństw życiowych przedstawiającém, czyli też wreszcie pozostawić go w tém samém miejscu, dla ostatecznego sprawdzenia stopnia jego poprawy. Tylko w gwałtownych wypadkach, gdy warunkowo uwolniony dopuści się ważnych zdrożności, lub nawet przekroczeń, miejscowy opiekun mocen będzie wezwać policją o natychmiastowe dostawienie wychowańca do zakładu, składając jednocześnie szczegółowy o tém raport Zarządowi i Radzie pedagogicznéj zakładu. O zatrzymaniu w zakładzie, lub też o umieszczeniu w inném miejscu tak dostawionego wychowańca, postanowi Rada pedagogiczna.

17. Wszystkie ruchomości, i w ogóle cały majątek osobisty wychowańca, któremu cofnięto warunkowe uwolnienie, powraca wraz z nim do zakładu, a przy ostateczném jego uwolnieniu, i przy umieszczeniu pod najlepszą możliwą opieką, zwraca mu się, na ręce nowego przełożonego.

18. W coroczném sprawozdaniu Zakładu, które przez Zarząd Towarzystwa będzie drukiem ogłoszone, ma być oznaczone: jaki fundusz, i z jakiego źródła wpłynął do kasy wsparcia uwolnionych z Zakładu; jaka suma i w jaki sposób była z tego źródła wydatkowana; ilu wychowańców warunkowo, lub ostatecznie uwolnionych; ilu z nich i przez jaki przeciąg czasu, sprawowało się bardzo dobrze, dobrze, nieźle, bardzo źle; ilu powrócono do Zakładu po cofnięciu warunkowego uwolnienia; ilu powróciło na zasadzie wyroku

sądowego, skazującego za powtórzenie przestępstwa; wreszcie wszelkie wiadomości dotyczące dalszego losu wychowańców Zakładu, o ile oni utrzymywać będą stosunki, w myśl ustępu 13-go przytoczonego powyżéj.

Bank Dyskontowy Warszawski w r. 1871—1872.

W dniu 30 kwietnia r. b. odbyło się pierwsze Ogólne Zebranie akcjonarjuszów Warszawskiego Banku Dyskontowego, brało w niém udział osób 48, reprezentujących 81 głosów, a 2.779 akcij. Zaniechamy bliższego opisu tego uroczystego aktu, gdyż odbył się on prawidłowo, t. j. według *uniwersalnéj recepty* dla wszystkich Ogólnych Zebrań towarzystw akcyjnych sporządzonéj: Prezes zagaja posiedzenie, mniéj lub więcéj zręczną i zaletami stylu zdobną mówką, w któréj wykazuje kwitnący stan interesów, świetne widoki na przyszłość, niezmordowaną gorliwość Zarządu i t. p., — poczém akcjonarjusze, te istne *brebis de Panurge*, jednomyślnie, bez dyskusji przyjmują sprawozdanie, wnioski i wszelkiego rodzaju propozycje, przez władze towarzystwa przedstawiane, dopełniają bez szemrania wyboru kandydatów z *góry* poleconych, — a jeżeli wyjątkowo jaki śmiałek wystąpi z opozycją, zostaje przekrzyczany, przegłosowany i jako perturbator spokoju publicznego do milczenia zmuszony. Oto treściwy obrazek wszystkich Ogólnych Zebrań, steoretypowo odtwarzany zawsze. Posiedzenie akcjonarjuszów Banku Dyskontowego nie raziło téż żadném odstępstwem od pierwowzoru; brakowało tam tylko tym razem wyborów na dygnitarzy towarzystwa, ale ręczyć można, że byłyby się odbyły równie przykładnie jak zwykle, zgodnie z poleceniami Rady, lub Zarządu, na przygotowanych *ad hoc* kartkach, wydawanych przy wejściu na Zebranie. — Tak przynajmniéj dzieje się u nas zwykle na Ogólnych Zebraniach, z tą jeszcze *innowacją*, że niektóre nasze instytucje wynalazły niedawno sposób *kontrolowania* głosujących (po większéj części zwyczajnych *hommes de paille*), numerując kartki wyborcze. Jest to krzyczącém pogwałceniem ogólnie przyjętéj zasady tajemnego głosowania, a zatém zasługuje na publiczną protestacją.

Powyższe uwagi nie stosują się bynajmniéj wprost do Ogólnego Zebrania akcjonarjuszów Banku Dyskontowego, które niczém zgoła od innych się nie wyróżniało i z pośrod *niewinnych* było jeszcze *najmniéj winne*; są one wyłącznie tylko ogólne, *teoretyczne*,..... nasunęły nam je różne Ogólne Zebrania w Warszawie odbywane...... wreszcie *à bon entendeur salut!* Z tego wszystkiego atoli sens moralny wypływa taki, że Ogólne Zebrania są *najwyższą ironją* prawodawczych posiedzeń *ciał samorządnych*, jakiemi w gruncie rzeczy (naturalnie

w swojéj sferze) są towarzystwa akcyjne. Jeżeli w tych towarzystwach dzieją się nadużycia, winni temu przedewszystkiém akcjonarjusze, którzy nie chcą, lub nie umieją strzedz własnych praw i mienia. Jeżeli tak daléj będzie, katastrofy na wzór wiedeńskiéj, wejdą na porządek dzienny, demoralizacja zgangrenuje sferę stosunków finansowych, a w końcu Wagenerowie pokonają *zuchwałych* Lasków, posiadając przewagę.... fortuny! Społeczeństwo nie będzie miało wtedy prawa uskarżać się na swą złą dolę, skoro zaniechało z własnéj woli straży swych interesów. Czyliż publiczność nasza nie potrafi skorzystać z bolesnych doświadczeń innych krajów i samowolnie zechce wkroczyć na ciernistą drogę, jaką tamte przebyły?—Z każdym dniem powstają u nas obecnie nowe przedsiębiorstwa akcyjne. Jest to rzeczą ze wszech miar pocieszającą i pożądaną, gdyż nam takich przedsiębiorstw bardzo wiele jeszcze potrzeba. Niech więc publiczność tutejsza garnie się do nich skwapliwie, ale niech zarazem umie korzystać ze swych praw, niech kontroluje, niech strzeże swych interesów,—bo inaczéj między czyste zboże zakradną się chwasty, a wytępić je przyjdzie nam trudniéj, jak innym ludom.

Wracając do Banku Dyskontowego, pierwsze sprawozdanie téj instytucji przedstawia następujące rezultaty:

I. Kapitał zakładowy banku, wynoszący rs. 2.000.000 (8.000 akcij po rs. 250) wniesiony został w ten sposób, że bank pierwszym wnioskiem rs. 600.000 dysponował przez 15 miesięcy, drugim takiejże wysokości przez 12 miesięcy, trzecim w ilości 400.000 rub. przez 9 miesięcy i czwartym także rs. 400.000 przez 7 miesięcy. W przecięciu bank rozporządzał zatém w ciągu roku kapitałem około rs. 1.883.333,33, albo też całkowitym kapitałem zakładowym rs. 2 milj. przez 11 miesięcy i 9 dni. Pierwszy okres czynności banku obejmuje 15 miesięcy, t. j. od 1 października 1871 r. do 31 grudnia 1872 r.

II. Ogólny obrót ze wszystkich operacij Banku zbiorowo w przychodzie i rozchodzie przedstawia cyfrę rs. 178.838.717,84$^{1}/_{2}$; ogólny zaś obrót *kasy* rs. 62.882.342,55, czyli rs. 31.545.110,83, w przychodzie i rsr. 31.337.231,72 w rozchodzie. Z końcem 1872 r. pozostawało gotowizną w kasie, oraz na rachunku przekazowym w Banku Polskim i innych bankach rubli 359.516.

III. Rachunek przekazowy dosięgnął cyfry rs. 7.275.153,28 w przychodzie i rs. 6.347.808,51 w rozchodzie. Z końcem 1872 r. pozostawał remanent rs. 927.344,77. Rachunków otworzono w ogóle 223; wkłady przecięciowo wynosiły dziennie rs. 19.400,41, płacono zaś od nich procent 4% (na żądanie) i 5% za 7-dniowém wypowiedzeniem.

IV. Złożono kapitałów na lokacją bezterminową, 3-miesięczną i dłuższą rs. 841.011,60; z tego zwrócono rs. 300.796; pozostało zatém na rok 1873 rs. 540.215,60. Od tych funduszów Bank płacił procent, stosownie do terminów lokacji 4, 5, $5^1/_2$ do 6 % rocznie.

V. Skupiono wexli: a) *miejscowych* sztuk 5.893 na sumę rsr. 3.909.843,67, — z tego zapłacono 4.805 sztuk na rs. 3.061.863,$96^1/_2$,— z końcem 1872 roku pozostało zatém w portfelu sztuk 1.088 na rsr. 847.979,$70^1/_2$. Przecięciowo dziennie skup wynosił rs. 10.426,25, a średnia wysokość wexlu rs. 663,47;

b) *zamiejscowych* w walucie krajowéj na sumę rs. 2.257.006,$80^1/_2$—z tego zrealizowano rs. 1.749.046,$31^1/_2$, pozostało przeto z końcem 1872 w portfelu wexli na rs. 507.960,49;

c) *zagranicznych*, oraz *monet* zagr. za rs. 3.626.637,10,—z tego sprzedano za rs. 3.590.415,03, pozostało zatém na rok 1873 rs. 36.222,07.

VI. Bank nabył papierów publicznych za rs. 2.559.143,$04^1/_2$, sprzedał zaś z tego za rs. 2.348.966,$70^1/_2$. Na różnicy kursu zarobił rs. 18.669,28, zaś procenta od tych papierów przyniosły mu rs. 13.225,24. Z końcem 1872 r., remanent papierów publ. własnością Banku będących, wraz z procentem (podług kursu ówczesnego) wynosił rs. 228.845,62.

VII. Pożyczek na zastaw papierów publ. udzielono: na 1.022 zastawów rs. 2.300.033,06; z tego zwrócono na 605 zastawów rsr. 1.796.348,07, — pozostało zatém z końcem 1872 r. na pożyczkach rsr. 503.684,99.

VIII. Pożyczek na zastaw kosztowności udzielono 1.495 w sumie rs. 192.206; z tych zwrócono 705 w sumie rs. 76.191, — zatém pozostało na pożyczkach rs. 116.015.

IX. Zaliczeń na towary, powierzone Bankowi w komis, udzielono rs. 835.030,$54^1/_2$; z tego spłacono rs. 421.113,71, — pozostało przeto na 1873 r. rs. 413.916,$83^1/_2$.

X. Obroty w stosunkach z korespondentami (jest ich 286) wynosiły: na ich ciężar rs. 15.662.265,50, na ich dobro rs. 14.907.994,98; z końcem 1872 r. Bank posiadał przeto u korespondentów rs. 754.270,52.

XI. Rachunki przekazowe w Banku Polskim i w innych bankach przedstawiają następujące cyfry: złożono rs. 6.336.978,33, — z tego zwrócono rs. 6.185.341,44,—pozostało zatém na korzyść Banku rub. sreb. 151.636,89.

XII. Bank skupił wylosowanych papierów, oraz kuponów za rubli 154.194,01; z tego zainkasowano rs. 152.871,98, — pozostało z końcem 1872 r. rs. 1322,03.

Rachunek *zysków i strat* wykazuje następujące cyfry:

a) Procenta za skup wexli miejscowych	rs.	64.960,24	
,, ,, zamiejscowych	,,	36.328,65	
,, za pożyczki na zastaw papierów publicznych . .	,,	28.247,79	
,, za pożyczki na zast. koszt.	,,	7.978,57	
,, różne	,,	42.390,80½	
Kupony od pap. publ. własnych .	,,	13.225,24	
Prowizje i komisowe	,,	23.654,38½	
Zysk na wexlach zagranicznych .	,,	17.014,74½	
,, na pap. publ. własnych . .	,,	18.669,28	252.469,70½
b) Pensje urzędników, lokal i inne koszta handlowe	rs.	43.086,10½	
Wynagrodzenie członków Zarządu .	,,	8.000,—	
Bank wypłacił procentów, z rach., przek., za kap. na lokacji etc. .	,,	45.880,28	
Przewidywane straty	,,	1.000,—	
Amortyz. ruchom. i koszt. organiz.	,,	2.363,30	100.329,68½
Przewyżka *czystego dochodu* wynosi zatém			rs. 152.140,02

Z téj sumy zysku wydzielono na **fundusz zasobowy** rs. 7.607, a sumę rs. **144.000 na dywidendę,** co czyni 18 rubli na *akcją*, czyli **7,26%** w stosunku rocznym od kapitału zakładowego. Resztę rs. 533.02 przekazano na pokrycie strat w roku następnym.

Działalność Banku Dyskontowego najwłaściwiéj dałaby się ocenić przez porównanie z operacjami Banku Handlowego, jako instytucji w jednakowych pozostającéj warunkach; dla tego téż przytaczamy tu niektóre pozycje z rachunków obydwóch banków z I-go okresu ich istnienia. Nie należy jednak zapominać przytém porównaniu o różnicach, jakie w I-m okresie istnienia zachodziły między temi instytucjami, tak co do kapitału zakładowego, jako téż ilości dni operacyjnych. Nie bierzemy również w rachunek filji Banku Handlowego w Petersburgu. Oto cyfry:

		w Banku Handl.	w Banku Dysk.
Skup wexli miejscowych dosięgnął	rs.	5.326.000	3.909.000
Rachunki przekazowe	,,	16.752.000	7.275.000
Kapitały na lokacji	,,	1.900.000	841.000
Zaliczenia na towary	,,	698.000	835.000
,, na papiery publ. . .	,,	2.005.000	2.300.000
Obroty z korespondentami . . .	,,	12.649.000	15.662.000

		w Banku Handl.	w Banku Dysk.
Otwarte kredyta	rs.	5.936.000	—
Pożyczek na zastaw kosztowności	„	—	192.000
Obrót ogólny	„	274.000.000	178.838.000
Zyski do podziału	„	120.000	152.000

Porównanie tych cyfr,—uwzględniając już ich *wartość porównawczą* (różnice w elementach składowych powyższych cyfr), — nie wypada bynajmniéj na niekorzyść Banku Dyskontowego. Skup wexli, zaliczenia na towary i pap. publ., obroty z korespondentami i suma zysków do podziału przypadających, przedstawiają dosyć dla akcjonarjuszów zadawalniającą wysokość i wyrównywają porażkę jaką zadał Bankowi Dyskontowemu jego rywal Bank Handlowy w rachunkach przekazowych, kapitałach na lokacji i otwartych kredytach. Jednakże cyfry tych trzech ostatnich pozycij wskazują, że publiczność więcéj garnęła się do Banku Handlowego. — Bądź co bądź widzimy, że obydwie te instytucje mają dla siebie pole do działania w naszym kraju, a spółzawodnictwo ich może tylko wyjść na dobre publiczności. Chcąc atoli powiększyć swe zyski, starać się głównie powinny o pobudzenie w kraju ruchu handlowego i przemysłowego. Bank Dyskontowy wszedł już na dobrą drogę podejmując operacją, zaniechaną przez Bank Polski, t. j. udzielanie pożyczek na zastaw kosztowności. Nie powinien się jednak na téj jednéj czynności ograniczać, lecz przejąć całkowitą spuściznę po Banku Polskim, mianowicie co do kredytów przemysłowych i rolniczych, chociażby nawet zaprowadzenie tych czynności wymagało pewnych modyfikacij w Ustawie. Rozumie się też samo przez się, że nie zalecamy Bankowi Dyskontowemu ślepego naśladownictwa instytucji rządowéj; chcemy tylko powiedziéć, że istnieje pewna widoczna próżnia, którą zapełnić można z korzyścią dla siebie i dla ogółu. Sztuka umiejętnego kierownictwa instytucją kredytową polega właśnie na dokładaném poznaniu miejscowych warunków i ścisłém a zręczném zastosowaniu do nich operacij bankowych. Że tak jest w istocie, świadczą najwymowniéj *banki szkockie*. U nas zaś jest wiele danych, po temu, aby w systemie bankowym wyrobić odrębność, któraby nosiła miano *banków polskich*.

Nie przestajemy miéć za złe Bankowi Dyskontowemu, że zapatrując się na Bank Handlowy, stosuje także zasadę *jednoczasowo różnorodnéj* stopy skupu. Jest to niewłaściwość, która powinnaby koniecznie ze zwyczajów bankowych u nas zostać usuniętą. Uskarżają się przytém ogólnie na sposób załatwiania interesów, praktykowany w bankowym kantorze wexlu. Taki kantor, jako prowadzony przez bank, a zatém instytucją poważną, powinienby właśnie korzystnie się wyróżniać od innych swych towarzyszy (pry-

watnych kantorów), a zyskałby sobie łatwiéj od nich i zaufanie publiczności i liczną klientelę.

Przemowa Prezesa Rady na Zebraniu Ogólném zaznacza, iż Rada ustanowiła agentów Banku we wszystkich okolicach kraju; działalność jednak tych agentów dotychczas nie bardzo się uwydatniła. Widać, że brak im daru zwrócenia na siebie uwagi publicznéj, przez zręczne ożywienie tranzakcij kredytowych. Należałoby Radzie pomyśléć o tém, ażeby jéj agenci byli lepiéj inspirowani.

Rada Banku Dyskontowego uznała, iż nadeszła chwila, w któréj kapitał zakładowy może być z korzyścią powiększony. Zarząd otrzymał już upoważnienie do podniesienia tego kapitału o 2.000.000 rubli przez wypuszczenie dwóch nowych serij po miljon rubli. Pierwsza serja została już rozpisaną; druga zaś wypuszczoną zostanie, skoro rozwój interesów wymagać tego będzie.

Zwrócić jeszcze musimy uwagę na niezgodność cyfr w sprawozdaniu Banku Dyskontowego, mianowicie co do skupu wexli miejscowych. Szczegółowa tabela miesięczna wykazuje cyfrę skupu na rs. 4.006.149,63, zaś tuż obok w wykazie ogólnym skup podany jest na rs. 4.909.843,67. Skąd pochodzi ta różnica przeszło o rs. 96.000?

Droga żel. Warsz.-Wiedeńska i Warsz.-Bydgoska.

Dnia 23 i 24-go kwietnia r. b., odbyły się nadzwyczajne Ogólne Zgromadzenia akcjonarjuszów, pomienionych dróg żelaznych, na których to Zebraniach, w myśl przepisów nowéj ustawy, przedstawione zostały pod zatwierdzenie akcjonarjuszów etaty exploatacji na rok 1873, oraz etaty budowlane na rok bieżący i przyszły. Etaty te, równie jak wszelkie inne wnioski, przez Radę Zarządzającą stawiane, przez obecnych przyjęte i zatwierdzone zostały. Dziś zaznaczamy tylko rezultat, na tych Ogólnych Zebrabraniach osiągnięty. Szczegółowe sprawozdanie podamy łącznie ze sprawozdaniem o Zwyczajnych Ogólnych Zgromadzeniach, w czerwcu r. b. odbyć się mających.

B. ZAGRANICZNA.

John Stuart Mill.

Dnia 9-go maja r. b. zszedł z tego świata w *Avignon'ie* John Stuart Mill, jeden z najznakomitszych ekonomistów spółczesnych, jeden z naj-

większych filozofów i polityków, jakich Anglja w naszym wieku wydała. Przez zgon tego męża, nauka niepowetowaną poniosła stratę. Zasługi, jakie na polu naukowém, oraz w świecie politycznym położył, zapewniają mu na zawsze zaszczytne wspomnienie. Wpływ jaki pismami swemi i działalnością polityczną, jako uczony, jako wysoki urzędnik Kompanji Indyjskiéj, jako mąż stanu i członek parlamentu, na pokolenie spółczesne wywierał, był nadzwyczaj wielki i pozostawi na zawsze niezatarte ślady w życiu publiczném społeczeństwa angielskiego. Na teraz ograniczamy się na téj krótkiéj wzmiance, w następnym zaś zeszycie „*Ekonomisty*“ zamieścimy o Mill'u, obszerniejsze wspomnienie pośmiertne.

Bank Kredytowy Donimirski, Kalkstein, Łyskowski i Spółka w Toruniu, w r. 1872.

Uzupełniając obraz celniejszych kredytowych instytucij Prus Zachodnich i W. Ks. Poznańskiego, o których zamieściliśmy wiadomość w poprzednich zeszytach niniejszego pisma, podajemy dzisiaj w streszczeniu sprawozdanie Banku Kredytowego Toruńskiego za rok 1872, będący już siódmym rokiem istnienia téj pożytecznéj instytucji. Widząc pomyślny rozwój poznańskich banków, spółek i stowarzyszeń, żałować przychodzi, że tameczne polskie żywioły oddawna nie pomyślały o pochwyceniu w swe ręce steru własnych interesów ekonomicznych. Byłoby to ochroniło Księztwo i Prusy Zach. od wielu ciężkich i bolesnych ran, a zarazem dowiodło Niemcom, że „*Polnische Wirthschaft*“ właściwie należy już tylko do historji. Wreszcie Czechy są również żywym dowodem, że szczep słowiański umie także pracować i rozwijać się organicznie. Oto treść sprawozdania Banku Kredytowego pod firmą Donimirski, Kalkstein, Łyskowski i Sp.

Pomimo spokoju, jaki przez cały rok 1872 panował w Europie, targi pieniężne w drugiéj połowie tegoż roku kilkakrotnemu podlegały przesileniu. Nie zaliczając się do rzędu banków, ciągnących zyski przeważnie z udziału w bezustanném wytworzeniu nowych, a często fikcyjnych tylko, przedsiębiorstw akcyjnych, Toruński Bank Kredytowy nie doznawał trudności, jakie w udzielaniu kredytu w najkrytyczniejszych chwilach Bank Pruski stawiał bankom, rządzącym się przeciwną zasadą. Następstwa przesilenia pieniężnego dały się téż uczuć Bankowi o tyle, że stosując się do Banku Pruskiego, zmuszony był na czas niejakiś podwyższyć stopę procentową. Natomiast inne okoliczności w roku ubiegłym na rozwój działalności bankowéj; a tém samém i cyfrę zysków nader niekorzystnie wpłynęły. — Nadzieje znakomitych urodzai i świetnego sprzętu, jakiemi się łudzono na wiosnę, a które na obniżenie cen zboża wówczas znacznie oddziałały, zupełnie się nie ziściły. Sprzęt

był bardzo niejednostajny, a omłot w przecięciu niezadawalniający. Ponieważ zaś zjawisko to w wyższym prawie stopniu powtórzyło się w sąsiednich krajach, zwykle dużo zboża wywożących, tak, iż kraje te nawet zboża zapotrzebowały, przeto drogi nasze handlowe zupełnie inny przybrały kierunek. Nieurodzaj na Węgrzech i w części południowych Niemiec był przyczyną, że zboże z Królestwa Polskiego wywożono na południe. Często zatém za zboże w Królestwie na miejscu takie płacono ceny, że wywóz zwykłą drogą, do nas, się nie opłacał. Stąd téż dowozy nasze z Królestwa, bardzo się zredukowały w roku ubiegłym. Uwzględniając daléj niekorzystną w ostatnich miesiącach tegoż roku pogodę dla omłotu, jako téż szkaradne drogi, które były przeszkodą w odstawianiu zboża, nie można się dziwić, że pomimo zwiększonéj klienteli, w tych miesiącach prawie żadnych Bank nie miał dowozów, a w jego operacjach zbożowych panowała cisza, jakiéj od czasów istnienia Banku, w tych miesiącach nie zaznano. Następstwa takiego stanu rzeczy uwidoczniły się w zmniejszonym obrocie Banku i oddziałały niekorzystnie na osiągnięte z téj gałęzi zyski, wykazując w dziale komisowym minus około 7.000 tal. w stosunku do roku zeszłego. Straty te atoli dadzą się powetować prawdopodobnie w roku bieżącym 1873.

Pomimo braku odstaw trudno było nie uwzględniać pieniężnych wymagań klientów naszych, wymagań, które zwykle przed nowym rokiem bywają największe. Nie zrządziły wprawdzie Bankowi żadnych trudności, lecz spowodowały, że saldo rachunków bieżących, które w końcu roku zmniejszać się powinno, wysoką stosunkowo przedstawia cyfrę, przyczyniając się zarazem do zmniejszenia zapasów w portfelu wexlowym.

Po potrąceniu kosztów administracji i po odpisaniu na rachunek strat kilku pretensji, pozostaje Bankowi **czystego zysku** od wpłaconego kapitału 10% tak, że podług § 34 statutów przypadnie dla akcjonarjuszy 6%, zaś na fundusz zapasowy 2%. *Fundusz zapasowy* jak poniżéj zestawione rachunki wykazują wynosił 31 grudnia 1872 roku *68.699 tal. 17 srg. 7 fen.*, t. j. po *sześciu latach istnienia* banku *blisko 15%* wpłaconego do 31 grudnia kapitału zakładowego, chociaż wiadomo, że wpłaty na akcje powoli się uskuteczniały i dopiero 31 grudnia 1873 r. cały kapitał zakładowy będzie wpłacony.

Obroty Banku za rok ubiegły przedstawia bilans po 31 grudnia 1872 r. jak następuje ([1]):

	Winien	Ma
Kapitał zakładowy	—	468,500
Kasa	4.805.491	4.800.917
Fundusz zapasowy	—	59.726

([1]) Dla skrócenia opuszczamy srebrne grosze i fenigi. (*P. R.*)

	Winien	Ma
Rachunek nieruchomości	104.501	—
„ wexli	2.933.561	2.693.465
„ procentów	44.911	80.260
„ komisowy	938.813	957.668
„ depozytów lit. A. . .	352.084	382.392
„ „ lit. B. . .	124.426	161.593
„ „ lit. C. . .	285.136	815.500
„ papierów publicznych .	829.386	807.394
„ kosztów urządzenia .	1.751	—
„ „ administracji .	9.584	169
„ dywidendy r. 1868. .	69	69
„ „ r. 1869. .	110	311
„ „ r. 1870. .	690	1.772
„ „ r. 1871. .	29.024	29.707
„ zysków i strat. . . .	1.460	432
„ bieżący	5.310.488	4.511.610
	15.771.493	15.771.493

Zestawienie rachunków zarobkujących tegoż bilansu pokazuje, że:

Rachunek procentów przyniósł		tal. 35.348
Rachunek komisowy		„ 18.854
Rachunek papierów publicznych; remanent według kursu z 31 grudnia	tal. 26.000	
rachunek ten przedstawia zaś na debecie . .	„ 21.991	
pozostaje zysk z prowizji		„ 4.012
		58.216

Od powyższéj sumy potrąca się:

a) straty odpisane w roku ubiegłym	4.217		
odchodzi wpływ kwoty w przeszłym roku na straty zapisanéj	432	tal. 3.784	
b) koszta administracji		„ 9.414	
c) 10% na umorzenie kosztów urządzenia .		„ 175	
d) procent od wpłat akcyjnych wśród kwartału 5%		„ 26	tal. 13.401
pozostaje zatém do podziału			tal. 44.815

a mianowicie według § 34 Ustawy:

1. Dla akcjonarjuszów 4% z góry i od reszty 1/3 zysku czyli 2%, razem więc 6% a to:

od tal. 446.050 za cały rok	26.763		
„ 1.850 za 9 miesięcy	83		
„ 800 za 6 miesięcy	24		
„ 750 za 3 miesiące	11	„	26.881
2. Tantiema dla firmowych $^1/_3$ zysku po potrąceceniu 4%	8.960		
3. Do funduszu zapasowego $^1/_3$ zysku po potrąceniu 4%	8.960		
4. Do funduszu zapasowego pozostały ułamek .	12	„	44.815

Po przeprowadzeniu tych pozycij przedstawia się:

Rachunek zysków i strat po 31 grudnia 1872 r.

	Winien	Ma
Rachunek bieżący	4.217	432
„ kosztów urządzenia	175	—
„ „ administracji . . .	9.414	—
„ procentów	—	35.348
„ komisowy	—	18.854
„ papierów publicznych . . .	—	4.012
„ dywidendy z 1872 r. . . .	26.908	—
„ funduszu zapasowego . . .	8.973	—
„ tantiemy spólników	8.960	—
	58.648	58.648

Fundusz zapasowy wynosił z początkiem 1872 r.	tal.	57.378
Przybyło: nieodebrana dywidenda za rok 1868	„	53
procent za rok bieżący po 4%	„	2.295
z zysku tegorocznego podług § 34	„	8.973
pozostaje funduszu zapasowego po 1 stycznia 1873 r.	tal.	68.699

REDAKTOR I WYDAWCA, **Wiktor Somer.**

Ogłoszenia.

BILANS
WARSZAWSKIEGO TOWARZYSTWA
WZAJEMNEGO KREDYTU,
za miesiąc kwiecień 1873 r.

Stan czynny.

	rubli	rubli
1. Gotowizna w Kasie	111.229,19	
2. Zobowiązania 1189 uczestników	4.435.850,—	
3. Rachunki bieżące	381.559,96 ½	
4. Skup wexli	1.479.856,64	
5. Pożyczki na zastaw papierów publicznych.	38.945,—	
6. Pożyczki na zastaw towarów .	15.981,86 ½	
7. Papiery publ. według kursu .	1.938,80	
8. Korespondenci	29.746,77	
9. Zaliczenia rozmaite	11.995,47	
10. Koszta handlowe	8.957,36 ½	
11. Procenta opłacone przez Towarzystwo	2.428,99	
12. Koszta organizacji	4.268,20	
13. Wydatki na ruchomości . . .	2.139,05	6.524.897,30 ½

Stan bierny.

1. Kapitał poręczony przez uczestników	4.435.850,—
2. Kapitał obrotowy (wnioski 10%)	443.585,—
3. Otwarty kredyt w Banku Polskim	70.000,—
4. Kapitały na lokacji	269.118,54
5. Rozmaici	3.144,51 ½

		rubli	rubli
6. Korespondenci		12.760,65	
7. Rachunki przekazowe:			
na żądanie. . rs.	197.868,74		
za 3 d. wypow. „	121.521,78		
za 7 d. wypow. „	909.666,44	1.229.055,96	
8. Reeskonta wexli w Banku Polskim		—	
9. Procenta, prowiz. i komis. . . .		54.431,89 1/2	
10. Dywidenda z roku 1872 . . .		5.020,40	
11. Fundusz zapasowy		1.930,34 1/2	6.524.897,30 1/2
Depozyta w pap. publ.			723.145,—

BILANS BANKU HANDLOWEGO W WARSZAWIE

Winien.

		Rubli
Kasa:		
Pozostałość w gotowiźnie		1.207.874,39
Rachunki bieżące w innych Bankach.		
Saldo z porachunków		2.481.494,64
Zaliczenia wymagalne na żądanie Banku:		
Pozostałość z udzielonych zaliczeń		874.628,72
Skupione wexle w walucie krajowéj:		
Pozostałość w portfelu		4.976.487,36
Skupione wexle w walucie zagranicznéj:		
Wexle, asygnacje na mennicę, złoto i srebro		1.896.206,15
Wexle do zainkasowania:		
Pozostałość w portfelu		177.316,84
Pożyczki terminowe na zastaw papierów publ:		
Saldo z porachunków		2.766.284,55
Otwarte kredyta:		
Zabezpieczone papierami publicznemi .	rs. 392.494,43	
„ hypoteką, wexl. i in. zobow.	„ 98.263,51	490.757,94
Pożyczki na zastaw Towarów:		
Saldo z porachunków		2.800,—
Papiery publiczne własne:		
a) Listy Zastawne	rs. 324.368,76	
b) Obligi Rządowe i Tow. prywatnych	„ 168.614,59	492.983,35
Skup papierów publ. wylosowanych i kuponów:		
Pozostałość		115.860,78
Korespondenci:		
Saldo z porachunków		4.381.689,46
Zaliczenia na towary w komis:		
Saldo z porachunków		842.623,88½
Zaliczenia rozmaite:		
Saldo z porachunków		910.562,87
Koszta organizacji:		
Pozostałość wydatków na organizacją		6.026,74
Ruchomości:		
Koszta sprawienia ruchomości biórowych		15.169,53
		21.638.767,20½

Dyrektor **F. Halpert.**—Buchalter **K. Deike.**

po włącznie dzień 31 grudnia 1872 roku.

		M a
Kapitał Zakładowy:		Rubli
wnioski na pierwsze trzy emisje akcij . . .		3.000.000,—
Fundusz rezerwowy:		
fundusz ten wynosi		9.348,73
Otwarty kredyt w Banku Polskim:		
Saldo z porachunku		199.185,66
Wkłady na rachunek przekazowy:		
wymagalne na żądanie	rs. 4.662.788,05	
„ za siedmiodniowém wypowiedzeniem	„ 2.262.584,61½	6.925.372,66½
Kapitały na lokacji:		
bezterminowe	rs. 2.088.170,44	
terminowe	„ 3.069.987,78	5.158.158,22
Korespondenci:		
Saldo z porachunków		5.534.962,50
Dywidenda niepodniesiona za rok 1871:		
Pozostałość niepodniesionéj dywidendy		50,—
Rozmaici:		
Saldo z porachunków		382.645,26
Procenta za rok 1873:		
Zarezerw. procenta obliczone w dacie 31 grud. 1872 r.		57.697,21
Zyski i straty:		
Zysk do podziału		371.346,96
		21.638.767,20½

Zarząd Banku: **Józef hr. Zamoyski, St. Kronenberg, St. Wołowski.**

RACHUNEK ZYSKÓW

Winien

			Ruble
Koszta handlowe:			
pensje urzędników i oficjalistów, lokal, opał, światło, podatki, porto, depesze i t. d.			172.222,64 ½
Przewidywane straty:			
na wątpliwe należności w sumie rs. 27.000 odpisano .			20.600,—
			192.822,64 ½
Zysk do rozdziału:			
na amortyzacją kosztów organizacji .	rs.	602,67	
,, ,, ruchomości	,,	1.516,95	
,, fundusz rezerwowy	,,	18.922,73	
,, wynagrodzenie Członków Rady . .	,,	14.192,05	
,, ,, ,, Zarządu .	,,	14.192,05	371.346,96
,, ,, Urzędników Banku	,,	9.461,37	
,, dywidenda po rs. 26 na 12.000 akcij trzech emisij	,,	312.000,—	
do przeniesienia na rok 1873 . . .	,,	459,14	
			564.169,60 ½

Dyrektor **F. Halpert.**—Buchalter **K. Deike.**

I STRAT.

			M a Ruble
Pozostałość zysku z r. 1871			253,31
Procenta:			
od wexli zdyskontowanych		rs. 295.305,40½	
„ pożyczek na zastaw pap. publ. .		„ 162.336,49	
„ otwartych kredytów na pap. publ.		„ 23.760,65½	
„ zaliczeń na towary w komis . .		„ 36.464,36½	
„ sum lokowanych w in. instyt. kred.		„ 83.755,94	
„ rachunków bieżących		„ 87.154,92½	
„ papierów publicznych własnych .		„ 33.425,22	
razem . . .		rs. 722.203,—	
po odtrąceniu procentu:			
od funduszu rezerw. . rs.	445,18		
„ rachun. przekaz. .	„ 265.595,78		
„ kapitał. na lokacji	„ 113.819,51	„ 379.860,47	342.342,53
Komisowe:			
od sprzedanych towarów		rs. 25.571,70	
„ różnych operacij		„ 74.625,43	100.197,13
Wexle zamiejscowe:			
różnica kursu i procent			86.127,37½
Papiery publiczne własne:			
zysk na kursie			35.249,26
			564.169,60½

Zarząd Banku: **Józef hr. Zamoyski, St. Kronenberg, St. Wołowski.**

Дозволено Цензурою. — Варшава 25 Мая (6 Iюня) 1873 г.

Drukiem A. Pajewskiego, w Warszawie, ulica Niecała N. 12 nowy.